لسان العجم

حصّہ دوم

مجموعۂ انتخابات علمی، ادبی، اخلاقی و تاریخی،

نثر و نظم

رقم زدۂ اِدبا و شعرائے دورۂ حالیّۂ ایران

مؤلفہ و مرتبہ

میر حسین علیؒ مصنّفِ "فارسی آموز" وغیرہ

برائے استفادۂ طالبان فارسی جدید

طبع ثانی قیمت . . . . فی جلد ۱۲

فهرست مضامین

باب اوّل

نثر

باب دوم

نظم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

باب اوّل

نثر

در عوالم لا یتناهی

خوب است اجازه دہید زبان خود را که
یکے از کرّاتِ دوّار و دارائے[1] بیشتر از ده حرکت
مختلف است، ترک کرده، بسرعت[2] سیر
نور که در ہر ثانیه بیش از ہفتاد و پنج ہزار

---

[1] (دارائے) دارنده، رکھنے والا + [2] (بسرعتِ سیرِ نور) روشنی کی رفتار کی تیزی کے ساتھ +

فرسخ سیر مے کند، بہ طرف عالم علوی ستارگان مسافرت اختیار کنیم۔ حرکت شروع شد! دو ثانیہ بیش نگذشتہ است۔ کہ بہ محیط کرۂ ماہ رسیدہ دہانہ ہائے آتش فشان کوہ ہایش را با درہ ہائے عمیق خشک، دیدن[1] مے کنیم!
بہ رسیدن در کرۂ ماہ، نظر ما بہ طرف زمین، مسکن طبیعی و ماوائے خود، متوجہ شدہ، با تعجب مے بینیم کہ کرہ بہ آں عظمت و قشنگی[2] بیش از یک[3] آئینۂ سفیدے در فضائے بے انتہائے عالم نیست۔
دیر نمے گذرد کہ کرۂ زہرہ نزدیک شدہ توجہ ما را، بہ جہت شباہت زیادش بہ مسکن اصلی خود زمین، جلب مے کند۔ ازاں ہم بہ سرعت برق در گذشتہ داخل در عالم باعظمت خورشید، کہ یکے از موحش و مہیب ترین کرات است، شدہ از نزدیکی

[1] دیدن مے کنیم، ملاقات یا ملاحظہ کرتے ہیں۔
[2] (قشنگ) عمدہ، خوش نما۔
[3] (یکہ) داغ، دھبا۔

او ہم، بہ تندی[1] ہر چہ تمام تر، عبور کردہ بہ محیط مریخ داخل مے شویم - در مقابل چشم ما، کرۂ قشنگ مریخ، با دریا ہاے صاف و زلالش، خلیج ہا، سواحل و رود خانہ[2] ہاے پر آبش، خود نمائی کردہ، شہرہاے غریب و عجیبش با ساکنین سریع العمل[3] و کارکن آں، نظر دقت[4] ما را بخود معطوف داشتہ، چوں اندک توقفے جایز نیست، بہ عجلہ ازاں در گذشتہ بہ ہیولاے[5] با عظمت مشتری نزدیک مے شویم - روزان و شبان ایں کرہ بہ سرعت گذشتہ، کوہ ہاے آتش فشان آں ہمارہ[6] مشغول طوفان ہاے شدید سطح پر ہیجانش، قیامت دیگرے را در نظر ما مجسم مے کند!

در آب ہاے بے انتہاے وسیع آں حیوانات غریب و عجیب زندگانی کردہ،

[1] (بہ تندی ہر چہ تمام تر) نہایت تیزی سے ✦

[2] (رود خانہ) دریا ✦ [3] (ساکنین سریع العمل) جلد جلد کام کرنے والے باشندے ✦ [4] (دقت) غور ✦ [5] (ہیولا) جسم ✦

[6] (ہمارہ) ہمیشہ ✦

هر چه از انسان بیشتر جستجو مے کنیم کمتر
اثرے ازاں مے بینیم ! از حرکت[1] باز نه ایستیم
و پرواز خود را ادامه[2] دهیم - از دور هیولاے
مُوّحشے به نظر می رسد و مثل این است که
عالم دیگرے مانندِ مُشتری در عظمت و سُرعت[3]
سیر، که حلقه هاے متعددے از نور و
حرارت ، دورِ آں احاطه کرده است ، بما
نزدیک مے شود ! آرے[4] این کُرۂ زُحل
است که براے رفاقتِ خود ، هشت عالمِ
کُوچک تر از خود را ، که به دورِ اُو دائماً
در حرکت اند ، همراه داشته ، سالیانِ متمادی
با آنها بسر برده است ! از زُحل هم بگذریم ،
و پرواز خود را مداومت دهیم - او را
نوس و نپتون ، آخرین کُرۂ هستند که در[5] عرض
راهِ ما واقع شده و داخل در[6] عالمِ شمس هستند.

---

[1] (از حرکت باز نه ایستیم) ہمیں اپنی رفتار نہ روکنی چاہیئے ۔ [2] (ادامه دهیم) جاری رکھیں ۔ [3] (سرعت سیر) رفتار کی تیزی ۔
[4] (آرے) ہاں ۔ [5] (در عرض راهِ ما) ہمارے راستے کے درمیان ہیں
[6] (داخل در عالم شمس هستند) نظام شمس میں شامل ہیں ۔

کُرۂ آخری متجاوز از یک بلیارد[1] فرسخ از کُرۂ مختصر ما زمین، کہ مدت ہا است آں را از نظر محو کردیم، دور است! باز ہم پرواز کنیم! پس از خروج از ایں عالم (عالمِ شمس)، تنہا چیزے کہ نظر ما را جلب مے کند، ہماں حرکت[2] کُند و بے روحِ ستارہ[3] ہاے دُنبالہ دار است، کہ با کمالِ پریدگیِ رنگ و پریشانیِ گیسو، در عوالمِ بالا، مانندِ گمرہاں، مشغول سیر و حرکت اند۔ ولے در تمام ایں مدت خورشید، با نہایتِ درخشندگی و عظمت در وسطِ آسمان بخود نمای اشتغال داشتہ، ہنوز نتوانستہ ایم خود را از محیطِ آں خارج کنیم۔ از ابتداے حرکتِ ما تا حال، یعنی از موقعِ ترک کردنِ کُرۂ زمین تا ورود بہ کُرۂ نپٹون، کہ بہ سرعتِ ہفتاد و پنج ہزار فرسخ در

---

[1] (بلیارد) مساوی ہے ایک ہزار بلین کے (یعنی ۱۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰) فرسخ = ۳½ میل کے ہے۔ [2] (حرکت کُند و بے روح) سست اور بھونڈی حرکت ہے۔ [3] (ستارہ ہاے دُنبالہ دار) دُمدار ستارے ہیں۔

ہر ثانیہ سیر کردیم، چہار ساعت سے گذرد۔ ساعات پے در پے در گذر است، روز ہا ہفتہ ہا، بلکہ ماہ ہا گذشت کہ بہ ہماں سرعت عجیب خود در فضاے لاینتاہی[1] مشغولِ سیر بودہ، در عرض ایں مدت، چیزے کہ قابلِ دقت و ملاحظہ باشد، جز چندیں ذوذاب[2] و شہاب ہاے متعدد و قطعات کوچک یا بزرگِ کروانی کہ در نتیجۂ تصادم[3] شاں با ہمدیگر خورد[4] شدہ اند، دیدہ نشدہ، تمام ایں مدت طولانی را در فضاے خالیٔ مطلق کہ فقط از یک پردۂ ابر بسیار رقیق پُر شدہ است، مشغولِ حرکت بودیم۔ ہنوز ہم باید پرواز کنیم۔ شاید بجاے رسیدہ از[5] رنج راہ بیاسائیم۔ پس از گذشتن مدت

[1] (لاینتاہی) جس کی انتہا نہ ہو۔

[2] (ذوذاب) دُمدار ستارے۔ (شہاب) ٹوٹنے والا ستارہ۔ [3] (تصادم) ٹکر۔

[4] (خورد شدہ اند) ٹکڑے ٹکڑے ہو گئے ہیں۔

[5] (از رنج راہ بیاسائیم) سفر کا تکان اتار دیں۔

سه سال و شش ماه ، تازه[1] به اوّلین
خورشید که نزدیک ترین ثوابت[2] به کرۀ
ناچیز ما ، و بارها بیش[3] از خورشید خودمان[4]
دارای نور و حرارت است ، رسیده ، از آں
هم به سرعت در گذشته ، چوں اندک توقّفے
جائز نیست ، به همان سرعت ثانیۀ هفتاد
و پنج هزار فرسخ ، مسافرت خود را ادامه
می دهیم - آرے ، تعجب خواهید کرد اگر
بگوئیم که هزار سال از روز حرکت ما گذشته
و در این مدت ، کرات عظیمه و خورشید
هاے متنوعی[5] که در عرض راه[6] واقع شده
بودند ، دیدن کردیم[7] ! تمام این ثوابت نه تنها
کانون[8] روح و حیات و دارای نور و حرارت
هاے ذاتی هستند ، بلکه حاوی[9] ساکنین
مخصوص و شناخته نشدنی بوده ، هر کدام
بشخصه دارای توابع و متعلقاتے هستند که

---

[1] (تازه) پہلے پہل ✦ [2] (ثوابت) گند حرکت ستارے ✦ [3] (بارہا بیش) کئی گنا زیادہ ✦ [4] (خودمان) ہمارا اپنا ✦ [5] (متنوعی) کئی قسم کے ✦
[6] (در عرض راه) راستے میں ✦ [7] (دیدن کردیم) ہم نے دیکھے ✦ [8] (کانون) بھٹی ✦ [9] (حاوی ساکنین مخصوص) خاص قسم کے باشندے رکھنے والے ✦

عالمِ شمسیٔ باین عظمت ما درے قبالِ اینها از کوچک ترین ذره هم کوچک تر و از حقیر ترین موجودی هم نا چیز تر است! به مخلوقات آں عوالم باید درود فرستاده کار هاے تاریخیٔ آناں را تحسین کنیم۔ باید از افکار، حرکات، اخلاق و سائر عاداتِ شاں مسبوق شده، تفاوتِ آناں را از همه حیث با خود به سنجیم۔ آیا بین ساکنینِ آں محیط پاک و بے آلایش، جنگ و ستیزے مانندِ کرهٔ زمین موجود است؟ آیا اخلاق آنها مانندِ ساکنینِ عالمِ خاک، فاسد و پست است؟

هزار سال دیگر گذشت که به خطِ مستقیم و بدونِ اندک توقف و ایستی، در فضاے

ؔ (در قبالِ اینها) انکے مقابلے میں ✦ ؔ (کوچک) چھوٹا ✦
ؔ (موجودی) هستی ✦ ؔ (درود فرستاده) سلامتی کی دعا کرکے ✦ ؔ (مسبوق شده) اطلاع پاکر ✦
ؔ (تفاوت... به سنجیم) انکا اور اپنا فرق هر حیثیت میں جانچیں ✦ ؔ (عالمِ خاک) زمین ✦ ؔ (ایستی) توقف ✦

لاتناہی مشغولِ پرواز بودہ از ہزاراں ہزارہا شموسِ درخشاں عبور کردہ بالآخر واردِ محیطِ بے انتہا و عظیم کہکشاں ، کہ عبارت از بلیارد ہا ستارۂ مجتمع است ، شدہ ، ازاں ہم گذشتہ ، خود را در محیطِ بے انتہائے فضائے خالی انداختہ ، بہ ہماں سرعتِ معہودِ خود عازمِ سیر مے کنیم - متعجب نباشیم اگر در مقابلِ نظرِ ما ستارگاں مانندِ باراں مشغول باریدن شوند ، چراکہ موقعیتِ[1] ما ، در بین ایں گروہِ ثوابت ، مانندِ پشۂ ضعیفے است کہ بینِ قطعاتِ درشتِ تگرگِ[2] بہاری واقع شدہ ، راہِ فرار نداشتہ باشد ، چہ قدر خوب بود اگر مے توانستیم در موقعِ تولید[3] و فنائے این کرات حضور داشتہ باشیم[4] ! ایں منظرِ موحش ،

---

[1] (موقعیتِ ما) ہماری موجودگی ۔

[2] (قطعاتِ درشتِ تگرگِ بہاری) بہاری اولوں کے بڑے بڑے ٹکڑے ۔

[3] (تولید و فنائے) پیدا اور فنا ہونا ۔

[4] (حضور داشتہ باشیم) ہم موجود ہوں ۔

در عین حالِ دلکش، ما را نباید از رفتار خود، باز داشته، در حرکت خود غفلت کنیم. هنوز هم پرواز کنیم و بالا برویم! هزار سال ده هزار سال، و بالآخره صد هزار سال دیگر گذشت که با همان سرعتِ ما فوقِ[1] تصور به طرف بالا، (بالاے خالی) بدونِ اندک سستی و بدونِ مختصر دوّارِ سر و بدونِ ثانیۂ توقف به خطِ مستقیم سیر کردیم! حال هم فرض کنیم یک ملیون سال، بلکه ملیون ها قرنِ دیگر، حرکتِ علویٔ خود را مداومت دہیم، آیا به انتہاے این عالمِ مرئی خواہیم رسید؟ افسوس که به ہزاراں ہزار مسافتِ دور تر و صعبُ[2] العبور تر از اوّلی بر[3] خواہیم خورد که در سینۂ آں، خورشید ہاے رخشاں و ستاره ہاے بزرگ جاے دارند و ما را به طرفِ خود دعوت[4] مے کنند و به ناتوانی و عجزِ بشر مے خندند. ملیارد ہا موجوداتِ تازه

---

[1] (ما فوقِ تصور) تصور سے بالا تر ۔ [2] (صعب العبور) ناقابلِ گذر ۔ [3] (برخوردن) ملنا، ملاقات کرنا دیکھنا ۔
[4] (دعوت مے کنند) متوجه کرتے ہیں ۔

و کُرات عظیمہ، در ایں فضائے بے انتہا
مشغولِ خود نمای ہستند کہ عقلِ کلیۂ مخلوقات
از ادراکِ کوچک تر و سہل تریں سِرّے از
اسرارِ خلقت[1] آنہا، عاجز بودہ - ہرچہ بالا برویم
بہ عوالمِ تازہ و بہ موجوداتِ بے حد و حصر
دیگرے بر مے خوریم - عجب تماشائیست!
آیا ہرگز[2] انتہائے برائے ایں عوالم خواہیم
دید؟ آیا ہیچ وقت بہ اُفقِ مسدود و محدود
بر خواہیم خورد؟ آیا ہیچ سقف و آسمان کہ
مانع از حرکتِ ما باشد مشاہدہ خواہیم کرد؟
ہمیشہ ہمیں قصہ و ہمیں ہوا است! پس
خوب است بہ بینیم آیا کجا ہستیم؟ آیا در
تمامِ مدتِ ایں ملیون ہا سال، با ایں حرکت ما
فوقِ تصورِ خود چہ قدر راہ طے کردہ ایم؟
آرے تازہ[3] داخل در دہلیزِ فضائے لاینتاہی
شدہ، جلو[4] و مدِ نظرِ ما فضائے[5] باز است کہ

---

[1] (خلقت) پیدائش ÷ [2] (ہرگز) کبھی
[3] (تازہ) ابھی ÷ [4] (جلو) سامنے - آگے ÷
[5] (فضائے باز است) کھلی فضاء ÷

تنہا تعریف آں این است کہ انتہا ندارد!!!
باید تصدیق کرد کہ تا حال یک قدم هم
برنداشتہ ایم! در این مدت ما همارہ در همان
نقطۂ اوّلیہ بودہ و خواهیم بود! همہ جا مرکز بودہ
هیچ[1] جا محیط نیست! جلوے[2] ما فضاے باز
است کہ مطالع آں هنوز شروع نشدہ است.
آیا تا حال بہ هیچ یک از سادہ ترین اسرار
خلقت الٰهی پے بردہ ایم؟ متاسفانہ باید
اذعان[3] کرد کہ هیچ و فقط هیچ چیز ازاں را
نہ فهمیدہ ایم! اگر بالفرض الی[4] الابد زندہ بمانیم
و همیں سیر خود را ادامہ دهیم، بہ تماشاے[5]
انتہا نایل و موفّق نشدہ، اگر از یکے از نقاط
متصورہ بہ[6] پاییں پرت شویم، تا ابد و
همیشہ سقوط خواهیم کرد، بدون اینکہ بہ عمق

---

[1] (هیچ جا محیط نیست) کہیں بھی کنارہ نہیں ہے ۔ [2] (جلوے ما) ہمارے سامنے ۔ [3] (باید اذعان کرد) تسلیم کرنا چاہیے ۔ [4] (الی الابد) ہمیشہ تک ۔ ابدالآباد تک ۔ [5] (بہ تماشاے انتہا نایل و موفق نشدہ) انتہا کو دیکھنے میں کامیاب نہ ہو کر ۔ [6] (بہ پاییں پرت شویم) نیچے کی طرف گریں ۔ [7] (سقوط خواهیم کرد) نیچے کو گرتے جائیں گے ۔

این گودال[1] بے انتہا بر خوریم! نہ از طرفِ راست نہ از طرفِ چپ، نہ از بالا و نہ از پائیں، نہ از شمال نہ از جنوب، نہ از مشرق نہ از مغرب، و بالآخرہ از ہیچ طرف، بہ انتہا نخواہیم رسید، و فقط و فقط لاانتہاہی باتمام معانئ خود در مقابلِ ما عرض[2] و وجود مے کند ٭

خ - ب - طباطبای

شیخ جعفر حلّاج[3] چہ طور مرد سیاسی شد

مے خواہید بدانید من چہ طور مردِ سیاسی شدم؟ بشنوید، برائے[4] تان نقل کنم -

---

[1] (گودال) گہرائی ٭ [2] (عرض و وجود مے کند) سامنے موجود رہتا ہے ٭ [3] (حلّاج) دُھنیا ٭

[4] (برائے تان نقل کنم) تمہارے واسطے بیان کرتا ہوں ٭

چہار سال پیش مردے بودم حلاج و کارم پنبہ[۱] زنی بود ، روزے سے شد ، دو[۲] ہزار ، روزے مے شد ، یک تومان[۳] ، در[۴] مے آوردم و شام کہ مے شد ، نان و گوشت بخانہ مے بردم ۔ اما زنِ ناقصُ العقل ہر شب بنائے سرزنش را گذاشتہ مے گفت : ۔

ہیے[۵] برو ، زِہ[۶] ۔ زِہ ۔ زِہ ، سَر[۷] پا ننشیں ، پنبہ بزن و شب بخانہ برگرد ، در صورتے کہ ہمسایۂ[۸] ما ، حاج[۹] علی کہ یک سال پیش مثلِ ما قلاش بود ، کم کم[۱۰] داخلِ آدم شدہ و برو[۱۱]

---

[۱] (پنبہ زنی) روئی دھنکنا ۔ [۲] (ہزار) یعنی قران جو ہزار دینار کے مساوی تصور کیا جاتا ہے ، ایک قران چونی کے برابر اور قریباً اسی قیمت کا نقرئی سکہ ہے ۔ [۳] (تومان) دس قران مساوی ہیں ایک تومان کے ، تومان بذاتِ خود کوئی سکہ نہیں ۔ [۴] (در مے آوردم) کما لاتا تھا ، نکال لاتا تھا ۔ [۵] (ہیے برو) ہیے تو اتنا ظاہر کرتا ہے یعنی ہر روز جا جا کر ۔ [۶] (زِہ ۔ زِہ ۔ زِہ) روئی دھنکنے کی آواز ۔ [۷] (سر پا ننشیں) پاؤں کے بل بیٹھ کر ۔ [۸] (ہمسایۂ ما) ہمارا ہمسایہ ۔ [۹] (حاج علی ۔ اختصاراً حاجی کو حاج کہتے ہیں ۔ [۱۰] (کم کم داخلِ آدم شدہ) رفتہ رفتہ انسانوں میں شمار ہونے لگا ہے ۔ [۱۱] (برو و بیائے پیدا کردہ) لوگوں کے ساتھ آمد و رفت کرنے لگا ہے ۔

و بپائے پیدا کردہ ، و زنش مے گوید کہ ہمیں
روز ہا ہم "وکیل[1] مجلس" مے شود، با ماہے
صد تومان و ہزار احترام ، اما تو ، تا لب
لحد ، باید روز پنبہ بزنی و شام با نان و
گوشت بخانہ برگردی ÷

بلے زنم حق داشت مرا ملامت کند۔
حاج علی بے سروپا ، از بس سگ دوی[2]
کردہ بود برائے خود آدمے شدہ بود، اسمش
را توئے روز نامہ ہا نوشتند و مے گفتند
مرد سیاسی و دموکرات[3] شدہ و عماً قریب[4] با
پادشاہ و وزیر نشست و برخاست خواہد
کرد ÷

خودم ہم ، راستینش[5] ایں است ، از ایں زہ
زہ سیر شدہ بودم ، یک شب دیگر ، زنِ[6]

---

[1] (وکیل مجلس مے شود) پارلیمنٹ کا ممبر بن جائے گا ÷
[2] (سگ دوی کردہ بود) کتے کی طرح مارا مارا پھرتا رہا تھا ÷
[3] (دموکرات) انگریزی لفظ ہے یعنی جمہوریت خواہ ÷
[4] (عماً قریب) عنقریب ÷ [5] (راستینش ایں است) حقیقت یہ ہے ÷
[6] (زنِ بے چشم و رویم) میری بے لحاظ عورت ÷

بے چشم و رُویم، سرزنش را به خنکی[1] رسانید۔ با خود قرار گذاشتم که کم کم از حلاجی[2] کناره گرفته در همان خطِ[3] "حاج علی" بیفتم۔ از قضا بخت[4] مان هم زد، و خدا خودش، کار را، همان طور که مے خواستم، راست آورد۔ مے دانم چه اتفاقے افتاد که توُے[5] بازار ها هیا[6] هوُے افتاد که دُکان ها را به بندید و در "مجلس" اجتماع کنید۔ ما هم مثلِ خرِ[7] وا مانده که معطّل[8] هُش باشد، مثلِ برق دُکان را درو[9] تخته کردیم و افتادیم توُے بازار ها و بنا[10]ے داد و فریادے گذاشتیم که

[1] (به خنکی رسانید) حد سے گذار دیا + [2] (حلاجی) دُھنیے کا پیشہ +
[3] (در همان خطِ حاج علی) حاجی علی کے طریقے پر +
[4] (از قضا بخت مان هم زد) اتفاق سے میرا نصیب چمکا +
[5] (توُے بازار ها) بازاروں کے بیچ میں +
[6] (هیا هوُے) شور و شر + [7] (مثلِ خرِ وا مانده) تھکے ہوئے گدھے کی طرح + [8] (که معطّل هُش باشد) جو "هُش" کا منتظر ہو۔ گدھے کو چلانے کے واسطے هُش هُش کی آواز دیتے ہیں + [9] (درو تخته کردن) دروازے بند کرنا +
[10] (بناے داد و فریادے گذاشتیم) شور و غل کرنا شروع کیا +

آں سرش[1] پیدا نبود۔ پیش ازیں دیدہ بودیم
کہ در ایں جور موقع[2] ہا چہ ہا مے گفتند و
من ہم بنائے گفتن را گذاشتم و زیادہ ہا
مے زدم کہ دیگر بیا[3] و تماشا کن، مے گفتم:۔
اے با غیرت ایرانی، وطن از دست رفت،
تا کے خاک[4] تو سری، اتحاد، اتفاق، برادری،
بیائید آخر کار را یکسرہ[5] کنیم، یا مے میریم و
اسم با شرفی باقی مے گذاریم، و یا مے مانیم
و ازیں ذلت و خجالت مے رہیم، یا اللہ
غیرت! یا اللہ رحمت! یکے گفت: دکان ہا
بستہ باشد تا بکار ہائے مان رسیدگی[6] شود۔
دیگرے گفت:۔ بازار وا نکنید تا "مجلس"
استبداد را از سر[7] مان دور کند۔ بمن راستی[8]

---

[1] (آں سرش پیدا نبود) جس کا کچھ اندازہ یا انجام معلوم نہ تھا +
[2] (در ایں جور موقع ہا چہ ہا مے گفتند) ایسے موقعوں پر کیا کیا کہتے ہیں +
[3] (بیا و تماشا کن) محاورہ ہے یعنی دیکھنے کے لایق تھا + [4] (تا کے خاک تو سری) محاورہ ہے یعنی کب تک خاک اُڑاتے پھریں گے + [5] (کار را یکسرہ کنیم) یعنی کام کو یا ادھر کریں یا اُدھر + [6] (رسیدگی) درستی، انصاف [7] (از سر مان) ہمارے سروں سے + [8] (راستی راستی) سچ پوچھئے تو +

راستی مطلب مشتبه شده بود که گویا همۂ[1] اینها
نتیجۂ داد و فریاد من است ، همتم افزود و
حرف[2] ہاے گلفتے مے زدم کہ بعد ہا خودم را
ہم بہ تعجب آورد ۔ مخصوصاً وقتے گفتم کہ
شاہ ہم اگر کمک نکند از تخت پائینش مے
کشیم ، اثرے مخصوصے کرد ۔

اوّل از گوشہ[3] و کنار دوست و آشنا ہا
پیش آمدند و گفتند : شیخ جعفر خدا مددگارت
باد ، مگر عقل از سرت پریدہ ، ہذیان[4] مے
بافی ، آدم علاج را بایں فضولی ہا چہ کار ؟
برو[5] بدہ عقلت را عوض کنند ۔ ولے ایں
حرف ہا[6] تو گوش شیخ جعفر نمے رفت ، و
در محبت وطن کار را از ایں ہا گذرانیدہ ،

[1] (ہمۂ اینہا) یہ سب کچھ ۔
[2] (حرف ہاے گلفتے مے زدم) میں بڑی بڑی باتیں کرتا تھا ۔
[3] (از گوشہ و کنار) اِدھر اُدھر سے ۔
[4] (ہذیان مے بافی) فضول بکتا ہے ۔
[5] (عقلت را عوض کنند) تیرا دماغ بدل دیں یعنی جا کے عقل کے ناخن لے ۔ [6] (تو) اندر ۔

ہے[1] صدا را بلند کردہ غلغلہ درمیانِ بازار ہا
مے انداختم و صدایم رُوئے[2] صدائے بستنی
فروش را مے گرفت۔ کم کم بیکارہ ہا دور دورِ
ما افتادند و ما، خودِ مان را، صاحب حشم
و سپاہ دیدیم و مثلِ شترِ مست راہِ "مجلس"
را پیش گرفتیم، و جمعیتِ مان ہم زیادہ تر شدہ
مے رفت و ہمیں کہ جلوے درب[3] "مجلس"
رسیدیم ہزار نفری شدہ بودیم۔ دُمِ[4] "مجلس"
قراول[5] جلو[6]ے، گرفت کہ داخل نشویم۔
خواستیم بہ توپ[7] و تشر از میدان دَرش کنیم[8]،
دیدم آدم کہنہ کار است و ترک ہم بود،
و زبان[9] نافہم، و قطارِ[10] فشنگ دورِ کمر۔ این
بود کہ رُو بہ جمعیت کردہ گفتم:- مردم!

---

[1] (ہے) متواتر + [2] (روے صدائے بستنی فروش را مے گرفت) قلفی فروش کی آواز کو دبا دیتی تھی + [3] (جلوے درب مجلس) پارلیمنٹ کے دروازے کے سامنے + [4] (دم مجلس) پارلیمنٹ کے سامنے + [5] (قراول) پہرہ دار + [6] (جلو گرفتن) روکنا + [7] (بہ توپ و تشر) دھمکا ڈرا کر +
[8] (از میدان درش کنیم) اُس کو مرعوب کریں +
[9] (زبان نافہم) بولی نہ سمجھتا تھا +
[10] (قطارِ فشنگ) کارتوسوں کی حمائل +

احترام قانون لازم است، ولے یک نفر باید
داؤ طلب[1] شدہ بہ عرضِ[2] وکلا برساند کہ فلانی[3]
با صد ہزار جمعیت آمدہ داد خواہی مے کند
و مے گوید:- امروز روزے است کہ وکلاے
ملتِ شجاع و نجیبِ ایران باید تکلیفِ[4] خود
را ادا کنند و اِلّا ملت حاضر است جانِ خود
را فدا کند و ... مسئول نمے شوم[5] کہ جلوے[6]
ملت را بتوانم بگیرم۔ فوراً جوانے کہ گویا
از پیش خدمت ہاے "مجلس" بود، آمد و گفت:-
پیغام را مے رسانم۔ و داخلِ "مجلس" شد۔
چند دقیقہ نگذشت کہ از داخلِ "مجلس" آمدند
و جناب آقا شیخ جعفر را احضار[7] کردند۔
ماہم، بادے[8] در آستین انداختہ، داخل شدیم۔

[1] (داؤ طلب شدہ) اپنی رضا و رغبت سے ۔ [2] (بہ عرضِ وکلا برساند) ممبرانِ پارلیمنٹ کو اطلاع دے ۔ [3] (فلانی) فلاں شخص ۔
[4] (تکلیفِ خود را ادا کنند) اپنا فرض ادا کریں ۔ [5] (مسئول نمے شوم) میں جوابدار نہ ہونگا ۔ [6] (جلوے ملت را بتوانم بگیرم) کہ قوم کی روک تھام کر سکوں ۔ [7] (احضار کردند) بلا بھیجا ۔
[8] (بادے در آستین انداختہ) بڑے فخر سے ۔

ولے پیش[1] خود فکر کردم کہ اگر حالا از تو
بپرسند حرفِ[2] چیست و مقصودت کدام
است؟ چہ جوابے میدہی؟ حتیٰ میخواستم
کہ از پیشِ خدمت کہ پہلویم[3] راہ می رفت
و راہ را نشان میداد، بپرسم برادر این
مسئلۂ امروزہ چہ قضیّہ است و مطلب[4] سر
چیست و بازار ہا را چرا بستہ اند؟ ولے
دیگر فرصت نہ شد و یک دفعہ خودم را
در محضر وکلا یافتم و از دستپاچگی[5] یک
لنگہ کفشم از پا در[6] آمد، و یک پا کفش و
یک پا برہنہ وارد شدم - دفعہ اوّلی بود کہ
چشمم بہ چنین مجلسے افتاد - فکل[7] ہا، خدا
بدہد برکت! عمامہ ہا ہم در آں بین دیدہ
می شد - سرتا سر روئے[8] صندلی ہا نشستہ

---

[1] (پیش ... کردم) میں نے دل میں سوچا ۔ [2] (حرف چیست) بات کیا ہے
[3] (پہلویم راہ میرفت) جو میرے ساتھ ساتھ چل رہا تھا ۔ [4] (مطلب سر چیست) جھگڑا کس بات پر ہے ۔ [5] (دستپاچگی) گھبراہٹ ۔ [6] (یک لنگہ کفشم) یعنی میری ایک جوتی ۔ [6] (از پا در آمد) پاؤں سے نکل گئی ۔
[7] (فکل ہا) فکل فرانسیسی میں نکٹائی کو کہتے ہیں یعنی نکٹائی والے وہاں بیٹھے تھے
[8] (روئے ... نشستہ) کرسیوں پر بیٹھے تھے ۔

در جاے بلندی چند نفر گندہ[۱] کلہ ہا متمکن و دو سہ نفر زیر دست آنہا ، قلم بدست مثل موکلین کہ ثواب و عقاب ہر کسے را در نامۂ اعمالش مے نویسند ، کاغذ بود کہ سیاہ میکردند ۔ خلاصہ یک نفر فکلی[۲] سفید موے ، کہ روے صندلی ہاے ردیف[۳] اول نشستہ بود ، رو بمن کردہ گفت : ۔ جناب حاجی شیخ جعفر ! ہیئت دولت اقدامات[۴] سریعہ و جدی بہ عمل آوردہ کہ مطالب ، چنانکہ آرزوے ملت است ، انجام یابد و خیلے جاے امید واری است کہ نتائج مطلوبہ بدست آید ، از جناب عالی کہ علمدار حقوق ملی ہستید ، خواہشمندم ملت را خاموش نمائید و از جانب من قول بدہید کہ آمال ملت کما[۵] ہو حق بہ عمل خواہد آمد ۔ بعد ازاں

---

[۱] (گندہ کلہ ہا) موٹے سروں والے یعنی بڑے معتبر و معزز لوگ [۲] (فکلی) کالر نکٹائی پوش ٭
[۳] (ردیف اول) پہلی قطار ٭ [۴] (اقدامات سریعہ و جدی بہ عمل آوردہ) کوشش سے فوری کارروائی پر عمل پیرا ہو کر ٭ [۵] (کما ہو حق) جیساکہ لازم ہے ٭

چند نفر دیگر ہم خیلے حرف ہاے پیچیدہ زدند[1] من چیزیکہ دستگیرم شد این بود کہ فکلئ موے سفید اوّلی وزیر الوزرا بود و باقی دیگر ہم سر گندہ ہا، و موکرات ہا و اعتدالی ہا و زہر مار ہاے دیگر۔ ہمیں کہ دوبارہ از در "مجلس" بیروں آمدم خیال داشتم براے جمعیت نطقے مفصلے بکنم و ازیں حرفہاے کہ تازہ بہ گوشم خوردہ بود چند تاے قالب[2] زدہ سکہ کنم، ولے دیدم مردم بکلی متفرق شدہ اند و پیئے کار ہاے خود رفتہ اند۔ من ہم سر را پائیں انداختہ بہ طرف خانہ رواں شدم کہ ہرچہ[3] زود تر خبر را بہ زنم برسانم۔ در میدان فراشے[4] را، کہ[5] داوٗطلب رساندنِ پیغامِ آقا جعفر شدہ بود دیدم،

[1] (زدند من چیزیکہ دستگیرم شد) اور جو کچھ میں سمجھا +
[2] (قالب زدہ سکہ کنم) گھڑ کر چلا دوں +
[3] (ہرچہ زود تر) جتنا جلد ہو سکے + [4] (فراش) چپراسی +
[5] (داوٗطلب) رضا کار۔ یعنی جو شخص بلا جبر و اکراہ اپنی خوشی سے کسی کام کے کرنے پر رضامند ہو جائے +

روے نیمکتے[1] قهوه خانه نشسته مشغول خوردن
چاے است - گویا بکلی فراموش کرده که
چند دقیقه پیش واسطهٔ این هیئت دولت
و ملت بوده است - ما هم فکر کنان به طرف
خانه روان بودیم و بخود مے گفتیم که امشب
اگرچه زن و بچهٔ مان باید سر[2] گرسنه به زمین
بگذارند ولے ما هم مرد سیاسی شده ایم +
پیش ازانکه خودم بخانه رسیده باشم شرح
شجاعتم به آنجا رسیده بود و هنوز از در داخل
نه شده بودم که مادر حسنی خندان پیش آمد
و هزار اظهار مهربانی نموده گفت :- آفرین،
حالا تازه براے[3] خود آدمے شدی ، و هرروز
هیچ کس نبودی ، امروز بر ضدّ شاه و صدرِ
اعظم علم بلند مے نمائی ، مثل بلبل نطق میکنی،
مردم میگویند خودِ صدرِ اعظم وحشت را بوسیده
است ، مرحبا ! هزار آفرین !! حالا زن حاج

---

[1] (نیمکت) بنچ ، صوفه + [2] (سر گرسنه به زمین
بگذارند) بھوکے سو رہیں + [3] (براے خود آدمے
شدی) تو بھی انسانوں میں شمار ہونے لگ گیا ہے +

علی اُز حدت ہر کدہ - من دیدم ذہم راستی[1] راستی خیال مے کند شوہرش رستم و ستائے شدہ - من ہم بادے[2] در آستین انداختہ گفتم :-
بلے مملکت صاحبے دارد ، آمال[3] ملت باید بہ عمل آید ٭

خلاصہ آنچہ از کلمات و جملہ ہائے عجیب و غریب کہ در "مجلس" شنیدہ بودم اینجا تحویل[4] دادم و حتےٰ بہ اُو ہم[5] مسئلہ را مشتبہ نمودم ٭

فردائے صبح روز نامہ ہائے پائے تخت ، ہر کدام با شرح و تفصیل ، گذارشات[6] دیروزہ را نوشتند و حدت[7] و حرارت مرا حمل بہ بیداریٔ "حسیات ملت" کردند ، یک نفر نمایندۂ "روز نامۂ حقیقت" بمن "انٹرویو[8]"

---

[1] (راستی راستی) سچ مچ ٭ [2] (بادے ... گفتم) فخر سے کہا ٭ [3] (آمال ... آید) قوم کی امیدیں پوری ہونی چاہیئے ٭ [4] (تحویل دادم) دہرادیئے ٭ [5] (بہ اوہم ... نمودم) اُسے بھی اس امر کے متعلق دہوکے میں ڈالدیا [6] (گذارشات دیروزہ) کل کے واقعات ٭ [7] (حدت و حرارت) جوش و خروش ٭ [8] (انٹرویو) انگریزی لفظ ہے انٹرویو یعنی ملاقات ٭

کرد و یک چیزہاے[1] آب نکشیدہ از من
مے پرسید کہ بہ عقل من نمے رسید۔ ازاں
خوش مزہ تر، یک فرنگی آمد کہ عکس[2] مرا
بیندازد، زنم صد تا فحشش[3] داد و دیہِ خانہ
را اصلا باز نکرد۔ خلاصہ، اوّل علامت اینکہ
مرد سیاسی شدہ ام ہمیں بود کہ ہماں فردا
ہے روز[4] نامہ بود کہ پشتِ سر روز نامہ،
مثلِ ملخے کہ بہ خرمن بیفتد، بخانۂ من باریدن
گرفت۔ دیگر لقبے نبود کہ بما ندادند، "پیشوائے
حقیقیٔ ملت" "پدر وطن پرستان" "فدائے
ملک و ملت" افسوس کہ زنم درشت معنیٔ
ایں را نمے فہمید و خودم ہم فہمِ مان. از
زنِ مان زیاد تر نبود +

خلاصہ، پیش از ظہر ہمان روز "حاجی علی"
بہ دیدنم[5] آمد و گفت:۔ مے خواہم با شما

---

[1] (چیزہاے آب نکشیدہ) ایسی باتیں جو کبھی سنی نہ تھیں + [2] (عکس مرا بیندازد) میرا فوٹو لے + [3] (فحشش داد) اُس کو گالیاں دیں +
[4] (روز نامہ بود کہ پشتِ سر روز نامہ) اخبار پر اخبار ہوتے (درست) اچھی طرح سے + [5] (بہ دیدنم آمد) میری ملاقات کو آیا +

صحبت[1] کنم - قلیان[2] چاق کردم ، به دستش دادم و گفتم :- حاضر شنیدن فرمایشات شما هستم - "حاج علی" پکے[3] به قلیان زد و ابرو ها را بالا انداخته گفت :- برادر! معلوم می شود ناخوشیٔ[4] من در تو هم سرایت کرده و بقول مشهور ، تیر[5] تو هم دارد بوۓ قرمه سبزی میگیرد ، و اگرچه همکار[6] چشم دیدن همکار ندارد ، ولے آدم عاقل باید کله[7] اش باز تر از اینها باشد ، مقصود از درد سر دادن این است که برادر تو اگرچه دیروز یک دفعه راه صد ساله رفتی و الآن[8] در

---

[1] (صحبت کنم) باتیں کروں ۔ [2] (قلیان چاق کردم) میں نے حقہ بھرا ۔ [3] (پکے به قلیان زد) حقے کا ایک دم لگایا ۔
[4] (ناخوشیٔ من) میری بیماری سے ۔ [5] (تیر تو هم دارد بوۓ قرمه سبزی میگیرد) محاورہ ہے ، یعنی تجھے بھی محلوں کے خواب آنے لگے ہیں ۔ [6] (همکار چشم دیدن همکار را ندارد) پیشہ ور اپنے ہم پیشہ کو دیکھ نہیں سکتا ۔ [7] (کله اش باز تر ازین ها باشد) اُس کا حوصلہ بڑا ہونا چاہیئے ۔
[8] (الآن) ابھی ، اسی وقت ۔

کوچه و بازار اسمت بر سرِ همه زبان ها
است ، ولے هرچه باشد در این راه یک[1]
پیراهن از تو بیشتر پاره کرده ایم ، بهتر
آنست که دست[2] بدست هم بدهیم و
در این راهِ پر خطر سیاست پشت و
پناهِ همدیگر باشیم ، البته شنیده که یک[3]
دست صدا ندارد ، آن هم مخصوصاً در کار
هاے سیاسی ! گمان کردی همین که امروز
دست و پا زدی و با وزیر و وکیل طرف[4]
شدی دیگر نانت[5] توے روغن است ، خیر[6] ،
آخوی خوابی ، خبر نداری که دیگر حریفانِ سیاسی
در کمین اند ، همین فردا است که تگرگ افترا
و بهتان چنان بر سرت باریدن خواهد گرفت

---

۱ (یک پیراهن از تو بیشتر پاره کرده ایم) محاورہ ہے یعنی میں تجھ سے زیادہ تجربہ رکھتا ہوں + ۲ (دست بدست هم بدهیم) آپس میں مل کر کام کریں) ۳ (یک دست صدا ندارد) تالی ایک ہاتھ سے نہیں بجتی + ۴ (طرف شدی) مقابلے پر اتر آیا ہے +
۵ (نانت توے روغن است) محاورہ ہے یعنی تیری پانچوں گھی میں ہیں + ۶ (خیر) نہیں +

کہ کمترین نتیجۂ آں ایں مے شود کہ زن[1] بخانہ ات حرام، عرفت منجس و تفلت واجب مے گردد۔" حاج علی" پس از ایں حرف ہا چناں یک چپکے بہ قلیان زد کہ دُود از[2] دُو لولۂ دماغش با قوّت تمام بیروں جہیدن گذاشت۔ من اگرچہ از حرف ہایش چیزے[3] دستگیرم نہ شدہ بود و درست[4] سر در نیاوردہ بودم، ولے "حاج علی" را مے دانستم گرگ باراں خوردہ و آدم با تجربہ و با تدبیرے است، گفتم:۔ ہرچہ فرمایش باشد، حاضرم۔ پس[5] بنا شد کہ من در بازار حتّے المقدور سعی کنم کہ "حاج علی" بہ[6] وکالت برسد، و اُو ہم صاف و راست بودہ در کارہاے سیاسی مرا رہنما باشد۔

[1] (زن بخانہ ات حرام) محاورہ ہے یعنی لوگ تیرا ناک میں دم کر دینگے
[2] (از دُو لولۂ دماغش) اُس کی ناک کی دو نالیوں یعنی نتھنوں میں سے۔
[3] (چیزے۔۔۔ نہ شدہ بود) میرے پلّے کچھ نہ پڑا تھا۔
[4] (درست سر در نیاوردہ بودم) میں اچھی طرح نہ سمجھا۔ [5] (پس بنا شد) تب صلاح یہ ٹھیری کہ۔ [6] (بہ وکالت برسد) پارلیمنٹ کا ممبر ہوجائے۔

بعد "حاجی علی" بعضے نصیحت ہاے آب نہ کشیدہ[1] بگوشِ من خواند و بہ قولِ خودش پاے مرا روے[2] پلۂ اوّلِ نردبانِ سیاست گذاشت۔ وقتے کہ بلند[3] شدہ بود برود، پرسیدم "جلسہ" آینہ کے و کجا خواہد بود۔ کلمۂ "جلسہ" تا آں وقت بگوشم نخوردہ بود۔ در[4] جواب معطل ماندم۔ "حاج علی" رند بود، مطلب[5] دستگیرش شد۔ گفت:۔ حق[6] داری نہ فہمی، چوں معروف است زرگر ہا زبان زرگری دارند، سیاسیون ہم زبانِ مخصوصے دارند کہ کم کم[7] تو ہم بہ آں آشنا خواہی شد، مثلاً ہمیں کلمۂ "جلسہ" یعنی صحبت، و ہماں طور کہ بہ ہمدیگر میگویند "ہمدیگر را کے خواہیم دید، پس سیاسیون

[1] (آب نہ کشیدہ) جو کبھی سنی نہ تھیں ۔ [2] (روے پلۂ اوّلِ نردبانِ سیاست) سیاسیات کی سیڑھی کے پہلے ڈنڈے پر ۔
[3] (بلند شدہ بود) جب کھڑا اٹھا ۔ [4] (در جواب معطل ماندم) میں جواب دینے سے قاصر رہا ۔ [5] (مطلب دستگیرش شد) وہ حقیقت کو تاڑ گیا
[6] (حق داری نہ فہمی) یعنی تو اس لفظ کو نہ سمجھنے میں حق بجانب ہے ۔ [7] (کم کم) رفتہ رفتہ ۔

میگویند دیگر کے "جلسہ" خواہیم داشت۔
چنانشد ازاں[1] بہ بعد "حاج علی" در ہر جلسہ
چند کلمہ ازیں زبان یادِ[2] من بدہد، و در
ہماں روز مبلغے[3] از آں کلمات یادم داد کہ
ایں چند[4] تاش ہنوز ہم خاطرم ہست، حُرّیت:-
یعنی آزادی، مساوات:- یعنی ہمسری، کنستی[5]
توبون:- یعنی ..... یعنی ..... فراموشم شد،
زندہ باد:- یعنی خدا عمرش بدہد ٭
"حاج علی" کہ بیروں رفت، من ہم سَر و[6]
صورتے ترتیب دادم و بہ زنم گفتم:- "جلسہ
دارم" و رفتم، سرے[7] بہ بازار زدہ بہ بینم،
دنیا در چہ حال است۔ از سلام سلام بقال
و چقال دستگیرم شد کہ صیت عظمت ما بگوش

[1] (ازاں بہ بعد) بعد ازاں ٭ [2] (یادِ من بدہد) مجھے سکھائے ٭
[3] (مبلغے) بہت سے ٭ [4] (چند تاش) چند تا ازاں۔ اُن میں سے
کئی ایک (خاطرم ہست) مجھے یاد ہیں ٭ [5] (کنستی توبون) فرانسیسی
لفظ ہے یعنی کنسٹی ٹیوشنل، آئینی ٭ [6] (سر و صورتے ترتیب دادم)
یعنی میں اپنا منہ سر دھو دھا کر درست ہو گیا ٭ [7] (سرے بہ بازار
زدہ بہ بینم) سر زدن بمعنی ملاحظہ کردن یعنی بازار جا کر پتا لگاؤں ٭

آنها رسیده و ده پانزده روزے مے توانم تشبیہ[1]
زندگانی کنم۔ در پیش[2] خود خندہ کردہ گفتم:۔
زندہ باد شیخ جعفر پنبہ زن پیشواے ملت۔
چند نفر دورم[3] را گرفتند و پس ازاں کہ از
من تعریف و تمجید کردند، ہر کدام یواش[4] یواش
بناے تظلم[5] از یک کسے را گذاشتند:۔ یکے را
نمے دانم فلاں السلطنۃ بزور از خانہ اش
بیروں کردہ و ملکش[6] را تصاحب نمودہ۔ یکے
دیگر را یکے از علما بزور مجبور کردہ زنش را
طلاق بدہد و خودش زن را کہ داراے[7] آب و
رنگے بود، بہ نکاح خود آوردہ۔ خلاصہ تا
بہ بازار رسیدم، تمام طومارِ مرافعہ[8] ہاے شرعی

[1] (تشبیہ زندگانی کنم) گذارہ کرسکوں گذارہ کردن ✤
[2] (در پیش خود خندہ کردم) میں اپنے دل میں ہنسا ✤
[3] (دورم را گرفتند) میرے گرد جمع ہوگئے ✤ [4] (یواش یواش) آہستہ آہستہ ✤ [5] (تظلم) شکایت ✤ [6] (ملکش را تصاحب نمودہ) اس کی جائداد پر قبضہ کرلیا ہے ✤
[7] (داراے آب و رنگے بود) اچھی شکل صورت رکھتی تھی ✤
[8] (مرافعہ) جھگڑا، تنازع ✤ (شرعی و عرفی) دینی و دنیوی ✤

و عرقی صد سالۂ شہر طہران را بگوشم خواندند۔ من ہم ہے قول و وعدہ بود کہ مثلِ ریگ خرچ میکردم، و "خدا عمرت بدہد" و "دشمن[1] ہات را ذلیل کند" توکیسہ[2] کردم ٭

کم کم بہ بازار رسیدہ بودم، و "تا درجۂ[3] برای مردِ سیاسی لازم است، رُویم را شبیہ و بشاش و خندان ساختہ جواب سلام را مے دادم، و چوں مردم مے پرسیدند۔ جنابِ شیخ! تازۂ[4] خدمت شما چیست؟ من ہم، مثلِ اینکہ مشیر[5] سیم مخصوصِ وزارت خانۂ ایران بہ اطاقِ من وصل باشد، جواب ہائے مختصر و معمّا مانند از قبیلِ "خدا رحم کند" "چندان بد نیست" "جائے امید وار یست"

---

[1] (دشمن ہات) دشمن ہائے تو ٭ [2] (توکیسہ کردم) محاورہ ہے یعنی میرے پلے پڑے ٭ [3] (تا درجہ) جہاں تک ٭ [4] (تازہ خدمتِ شما چیست) تازہ خبر آپ کے پاس کیا ہے۔ یعنی تازہ خبر سنائیے ٭ [5] (مشیر سیم مخصوصِ وزارت خانۂ ایران بہ اطاقِ من وصل باشد) ایران کے وزارت خانے کے تار کا سرا میرے کمرے سے ملا ہو

"حالات مساعد است" وغیره می دادم - حتیٰ
رسیدیم جلوے[1] دکانم، و معطل[2] مانده بودم
چه بکنم - جیبم از آئینهٔ عروسان[3] پاک تر
بود، و از هیچ جایک پولِ سیاه سراغ[4]
نداشتم - با خود می گفتم که دکان باز کرده
شروع به کارِ خود کنم، ولے پیشه نزی منافی
با شان[5] و مقام من بود - در[6] همیں بین
صداے سلام علیکم چرتم[7] را از هم دراند،
و در مقابلِ خود شخصے را دیدم که گویا در
هر عضوش یک فنتر[8] کار گذاشته بودند،
می گفت: - خانه زادم، کمترین شما هستم،
گردنش خم می شد و راست می شد و میگفت"

---

[1] (جلوے دکانم) اپنی دکان سامنے ◆ [2] (معطل مانده بودم) میں حیران تھا ◆
[3] (از آئینهٔ عروسانِ پاک تر بود) محاوره ہے یعنی میری جیب دلہنوں کے شیشے سے بھی زیادہ صاف تھی یعنی پیسه پلے نہ تھا ◆
[4] (سراغ نداشتم) کہیں پتہ نہ تھا ◆ [5] (با شان و مقام من) میری شان اور حیثیت کے خلاف ◆ [6] (در همیں بین) اتنے میں ◆
[7] (چرتم را از هم دراند) میری اونگھ کو اکھاڑا، یعنی میری آنکھ کھول دی ◆ [8] (فنتر کار گذاشته بودند) کمانی لگائی ہوئی تھی ◆

خادمِ آستانِ شمایم۔ مدتے بیے مروت فرصت
نداد کہ من دہن باز کنم۔ بچے عقب رفت
و جلو آمد۔ دست ہا را بر سینہ و چشم و
از چشم بر سر نہاد، و خندان و سر و
گردن جنبان دعا بجانِ من و اولادِ من
میکرد۔ من ہم بدونِ آنکہ جواب بگویم بنائے
راہ[1] رفتن بہ طرفِ خانہ را گذاشتم۔ آں
شخص ہم دعا کناں پشتِ[2] سرِ من مے آمد
تا رسیدیم مقابلِ درِ خانہ۔ در[3] زدم۔ در
باز شد و من داخل شدم۔ خیال کردم از
دستِ فراش[4] آسودہ شدہ ام۔ ولے خیرا
فراش ہم داخل شد و گفت:۔ الحمد للہ
حالا مے توانم سیر[5] راحت دو کلمہ حرف بزنم۔
من دیگر اختیار از دستم رفت و فریاد[6] زدم:۔
آخر اے جانم سیر[7] گنجشک خوردہٴ، آخر

[1] (راہ رفتن) چلنا۔ [2] (پشتِ سرِ من) میرے پیچھے پیچھے۔
[3] (در زدم) میں نے دروازہ کھٹکھٹایا۔ [4] (فراش) چپراسی
[5] (سیر راحت) آرام سے۔ [6] (فریاد زدم) میں چلایا۔
[7] (سر گنجشک خوردہٴ) تو نے چڑیا کا مغز کھایا ہوا ہے۔

چہ قدر چانہ[1] میزنی، دو ساعت است سرم را
مے خوری، و نمے دانم از جانم چہ مے خواہی
حرفت[2] باکیست؟
فراش ہمیں کہ دید ہوا[3] پست است یک
خندۂ[4] بے نمکے تحویل داد و گفت:- خدا
نکند سبب ملال خاطر شدہ باشم، و اللہ
از بس اخلاص و ارادت خدمتِ شما دارم،
نمے دانم مطلبم را چہ طور ادا کنم- یک دفعہ
دیدم یک کیسۂ[5] پول در دستم گذاشت و گفت:-
"خاقانُ السلطنہ" پا[6] تو کفشِ "فغفورُ السلطنہ"
کردہ و مے خواہد اسباب[7] چینی برائے انداختنِ
اُو بکند، و اسم شما را شنیدہ مے خواہد تدبیر
کارش را نمایند- این را بگفت و از در

[1] (چانہ مے زنی) تو بک بک کرتا ہے۔
[2] (حرفت باکیست) تجھے کس سے کام ہے۔
[3] (ہوا پست است) دال نہیں گلتی۔
[4] (خندۂ بے نمکے) جھوٹی ہنسی۔ [5] (کیسۂ پول) روپوں کی تھیلی۔ [6] (پا تو کفش کسے کردن) کسی کی مخالفت پر کھڑے ہونا۔ [7] (اسباب چینی) عیب جوئی۔

بیرون رفت - من با خودم[1] گفتم :- خوب ، بارک اللہ ، من ہم[2] برائے خود مردے ہستم و قاہ قاہ بنائے خندیدن را گذاشتم - در این بین ، کیسۂ کہ در دستم بود ، بہ زمین افتاد و شکمش روئے[3] آجرِ حیاط ترکیدہ ، یقدریک دہ تومانے[4] دو ہزاری ، بہ زمین ریخت - در ہمین بین در باز شد و سر کلۂ "حاج علی" نمودار شد - ہمین کہ چشمش بہ دو ہزاری ہا افتاد یک زہر خندے کرد و گفت :-

اوہو ! معلوم مے شود حالا بجائے پلنبۂ لحافِ کہنہ ، تو[5] خانۂ نان ، سکہ ہائے نقری مے بارد ۔

[1] (با خود گفتم) میں نے دل میں کہا ۔ [2] (من ہم ... ہستم) میں بھی مردے آدمی ہوں ۔ [3] (روئے آجرِ حیاط) انگنائی کی پکی اینٹوں پر ۔ [4] (تومان) دس قران کا ایک تومان ، اور قران قریباً چونی کے سکہ ہے ۔ [5] (دو ہزاری) اٹھنی کے برابر سکہ ہے جو دو قران کے مساوی ہے ۔ قران کو "ہزار" کہتے ہیں کیونکہ قران ایک ہزار دینار کے مساوی تصور ہوتا ہے ۔ [6] (تو خانۂ نان) تمہارے گھر میں ۔

خواستم یک حیلهٔ بتراشم، ولے گفتم :- نه، آخر ما دستِ برادری بهم داده ایم - و حقیقتش این است که دلم هم راضی نبود که اهمیّتِ تازهٔ خود را به[1] نظرِ "حاج علی" جلوه نه دهم، و این بود که مطلب را با آب و تاب برایش نقل[2] کردم و گفتم :- حالا هرچه به عقلت میرسد بگو، تخلّصِ توے کار نخواهد بود- "حاج علی" سرے[3] تکان داد و گفت :- خوب، خوب! معلوم مے شود کارت رونقے دارد، ولے یک نکته را مے خواهم به تو بگویم، از من گفتن است و حق برادری ادا کردن، "حاج شیخ جعفر"! هر کارے هرچه هم باشد سرمایه لازم دارد، همین طور سیاسی شدن هم معلوم است بے سرمایه نمے شود- من اینجا حرفِ "حاج علی" را بریدم و گفتم :- یعنی مے خواهی بگوئی؟

[1] (به نظرِ حاج علی جلوه نه دهم) حاجی علی کو نه دکھاؤں ‹
[2] (نقل کردم) میں نے بیان کیا ‹
[3] (سرے تکان داد) سر ہلایا ‹

سوادﷺ لازم است؟ "حاج علی" زیرِ لب تبسّم
کرد و گفت:- نہ، سوادﷺ چہ دردِ مردِ
سپاسی مے خورد، مرد سپاسی کہ نمے خواہد
مکتب خانہ باز کند۔ گفتم:- پس یقین کہ
مے خواہی بگوئی سر رشتہﷺ و کاردانی لازم است
گفت:- اے بابا! خداﷺ پدرت را بیا مرزد،
سر رشتہ بچہ کار مے خورد، مردِ سپاسی کہ
نمے خواہد سر رشتہﷺ نویس بشود۔ گفتم:- دیگر
چہ میخواہی بگوئی کہ مکّہ و کربلا و مشہد مشرّف
شدہ باشد۔ "حاج علی" گفت:- نہ، بلکہ مردِ
سپاہی باید درستﷺ کار باشد، سواد و تقدّس
و سر رشتہ اینہاﷺ حرف ہا است، سرمایۂ

ﷺ (سواد لازم است) لکھنا پڑھنا آنا چاہیئے +

ﷺ (بہ چہ درد مرد سپاسی مے خورد) سپاسی دان آدمی
کے کس کام آتا ہے + ﷺ (سر رشتہ) دفتر کے کام کا سلیقہ +
ﷺ (خدا پدرت را بیا مرزد) دعائیہ فقرہ ہے، جیسے بعض
موقعوں پر کہتے ہیں خدا تجھے نیکی دے +
ﷺ (سر رشتہ نویس) مرزا یا بابو + ﷺ (درست کار) دیانت دار +
ﷺ (حرف ہا است) یہ یونہی باتیں ہیں +

دکانداریٔ مردِ سیاسی درستی است و بس۔
گفتم :۔ درست کار باشد ، یعنی بہ زنِ مردم
نگاہ نکند یا بہ مردم خیانت نکند۔ گفت :۔
نہ ، ایں کار ہا چہ[1] ربطے دارد بہ درستی ، درستی
یعنی رشوہ نگرفتن ، مردِ سیاسی کسے است کہ
رشوہ نگیرد۔ گفتم :۔ مقصودت از رشوہ
چیست ؟ ہماں است کہ بہ مُلاّ مے دہند؟
گفت :۔ آرے[2] ، در زمانِ پیش فقیر و فقرا
بہ بزرگان و اعیان و شیخ و مُلاّ رشوہ میدادند
ولے از وقتیکہ مشروطہ[3] شدہ است کار
بر عکس شدہ ، خان و خوانین و وزیر و حاکم
بہ زیردستاں رشوہ مے دہند۔ گفتم :۔ خوب ،
اینکہ رشوہ نمے شود ، ایں مثلِ صدقہ و زکوٰۃ
است ، چہ[4] عیبے دارد ؟ گفت :۔ صدقہ را
در راہِ خدا مے دہند ، ولے رشوہ را ہماں طور

---

[1] (چہ ربطے دارد) کیا تعلق رکھتا ہے ✦

[2] (آرے) ہاں ✦

[3] (مشروطہ شدہ) پارلیمنٹ قایم ہوا ہے ✦

[4] (چہ عیبے دارد) کیا ہرج ہے ✦

کہ پیشہا ہرکس مے خواست بہ[1] مقامے برسد ہزار تومانے و صد ہزار تومانے بہ شاہ و صدرِ اعظم مایہ[2] مے گذاشت و کارش رُو براہ[3] مے شد، امروز بر عکس وزرا و دیگر مستبدان رشوہ را بمردمِ سیاسی مے دہند، ولے اگر خواستہ باشی تازہ داخلِ سیاسی گری بشوی نباید رشوہ بگیری، لیکن ہمیں کہ پاشنہ[4] ات محکم شد و یک جمعیت را دورِ خود جمع کردی آں وقت دیگر مے توانی شیوۂ[5] بزنی چنانکہ کسے نہ فہمد، حتیٰ مسئلہ را بہ تن وبچہ ات مُشتبہ[6] کنی، چرا کہ آدم طورے رشوہ بگیرد کہ کسے نہ فہمد ﴿

خلاصہ حرف ہاے "حاج علی" خوب بگوشم

[1] (بہ مقامے برسد) پوزیشن یا مرتبہ حاصل کرے ﴿

[2] (مایہ گذاشتن) کسی کام میں روپیہ لگانا ﴿

[3] (کارش رو براہ مے شد) اس کا کام نکل آتا تھا ﴿

[4] (پاشنہ ات محکم شد) تیری ایڑی یعنی پاؤں جم گیا ﴿

[5] (شیوۂ بزنی) کوئی ڈھنگ کرے ﴿ چال چلے ﴿

[6] (مشتبہ کنی) دھوکے میں ڈالے ﴿

فرو رفت و فہمیدم ناروا[1] خوردہ ام، و اکنون ممکن است ہمہ جاے شہر مشہور شدہ باشد کہ شیخ جعفر خوب[2] از آب در نیامدہ۔ باخود گفتم باید[3] دست و پاے کرد کہ ایں دو[4] شاہی عزت کہ پیدا کردہ ام، آب جوے نشود ❖

از منزل بیروں آمدہ راہِ "مجلس" را پیش گرفتم، بہ "مجلس" کہ رسیدم دیدم مردم جمع اند و داد[5] و بیداد بلند است۔ درست[6] دستگیرم نہ شد کہ مسئلہ[7] سر چیست، ہمیں قدر اسم خیانت و دار و حبس بگوشم رسید، فہمیدم کہ باز رندانِ سیاسی پا تو[8] کفش یک بیچارۂ نمودہ و تحریکِ آنہا است کہ مردم[9] را ہار کردہ

[1] (نا روا خوردہ ام) میں نے جھک مارا ہے ❖

[2] (خوب از آب در نیامدہ) آزمایش میں پورا نہیں اُترا ❖

[3] (باید دست و پاے کرد) کوشش کرنا چاہیئے ❖

[4] (شاہی) آدھنا ❖ [5] (داد و بیداد) شور و غل ❖

[6] (درست دستگیرم نہ شد) میں اچھی طرح نہ سمجھا ❖ [7] (مسئلہ سر چیست) معاملہ کیا ہے ❖ [8] (پا تو کفش یک بیچارۂ نمودہ) کسی بیچارہ کی خرابی کے درپے ہیں ❖ [9] (مردم را ہار کردہ است) لوگوں کو سر چڑھا رکھا ہے ❖

است ۔ در این بین باز دورِ مارا گرفتند و صدائے سلام سلام بلند شد و صدا پیچید که آقا شیخ جعفر مے خواہد نطق بکند ۔ و تا بخود[1] بہ جنبم کہ دیدم بلندم[2] کردند و روے یک سکوئے گذاشتند و جمعیت با دہان و چشم و گوش ہائے باز منتظر بود کہ بہ بینند چہ طور آقا شیخ جعفر سزاے خیانت کاراں را بدستِ شان مے دہد ۔ ما ہم ہر طور بود ہفت ہشت تا ازاں حرف ہائے را کہ حاج علی یادِ[3] ماں دادہ بود قالب زدیم و پس چند[4] تا کلفت ہم بہ دُمِ خیانت کارانِ وطن بستیم و آنہا را از قہر و غضب ملّی ترسانده و لب[5] خندے زدہ گفتم :۔ خبرِ تازہ این است کہ میخواہند

[1] (تا بخود بہ جنبم) جب تک میں سنبھلوں +
[2] (بلندم کردند ...... و ...... گذاشتند) مجھے اٹھا کر ایک صوفی پر جا دھرا + [3] (یادِ ماں دادہ بود) جو مجھے سکھائے تھے +
[4] (چند تا کلفت ہم بہ دُمِ خیانت کارانِ وطن بستیم) چند گالیاں بھی وطن کے خائنوں کو دیں + [5] (لب خندے زدہ) مسکرا کر +

مرا هم مثلِ خودِ شان خائن بکنند ولے چشم ما خیلے از ایں کیسہ پول ہا دیدہ، و اگر بجاے صد تو مان کہ مے خواہند توے[1] گلوے ما بہ تپانند کرور ہا ہم باشد، ما را از جادۂ وطن پرستی خارج نمے کنند۔ در ایں موقع خیلے دلم مے خواست حکایتے مناسبے از وطن پرستیٔ فرنگیہا، چنانکہ عادت نطق کنندگان است، بہ خرج[2] عوام بدہم۔ امّا چیزے نمے دانستم و ہنوز بہ استادیٔ دیگراں نرسیدہ بودم۔ لہذا از ایں خیال صرف[3] نظر کردہ بغتتاً[4] کیسۂ پولِ "خاقانِ استقلالیۃ" را از تہِ جیب بیرون کشیدہ یک شعرے بے مناسبتے خواندم، و ہمیں کہ مردم از دست[5] زدن فارغ شدند، ہاشمی شاگردِ[6] دکانم

---

[1] (توے گلوے ما بہ تپانند) ہمارے گلے میں ٹھونسیں ۔ [2] (بہ خرج عوام بدہم) لوگوں کو سناؤں ۔ [3] (صرفِ نظر کردہ) ترک کر کے ۔
[4] (بغتتاً) یکایک ۔ [5] (دست زدن) تالی بجانا ۔ [6] (شاگرد) ملازم، دکانوں پر جو لڑکے ملازم ہوتے ہیں ان کو نوکر نہیں کہتے۔ بلکہ شاگردِ دکان کہتے ہیں کیونکہ ان کو دکانداری کا کام بھی سکھ لایا جاتا ہے ۔

را کہ میانِ جمعیت از دست زدن غلغلہ[1] راہ انداختہ بود، صدا کردم و گفتم :- این کیسۂ پول را بگیر و ببر بہ صاحبش برسان و بگو، دمِ یک نفر وطن پرست را با این چیز ہا نمے شود بست - ہاشمی تا آمد و بپرسد چی[2] و چہ کہ صدائے "زندہ باد شیخ جعفر" "پایندہ باد غیرتِ ملی" بلند شد و مردم دورِ ما را گرفتند - وقتے ما بخود آمدیم کہ دیدیم از مجلس مبلغے[3] دور افتادہ ایم و کم کم یکلی تنہا ماندہ ایم - سرم ہم درد گرفتہ بود - خواستم چپوقے[4] بکشم - دیدم در بینِ گیر و دار ہمان ہائے[5] کہ صدائے "زندہ بادِ" شان ہنوز در گوشم بود بعنوانِ تبرّک چپوق و کیسۂ توتون[6] کہ در جیب داشتم زدہ[7] اند - ناگہاں صدائے آشنائے

[1] (غلغلہ راہ انداختہ بود) شور برپا کر رکھا تھا + [2] (چی وچہ) کیا ہے کیا نہیں + [3] (مبلغے) زیادہ + [4] (چپوق) ترکی لفظ ہے، تمباکو پینے کا پائپ + [5] (ہماں ہائے) وہی لوگ + [6] (توتون) پائپ میں پینے یا سگریٹ بنانے کا تمباکو + [7] (زدہ اند) اڑا لے گئے ہیں +

در پہلوئے گوشم بلند شد۔ نگاہ کردم دیدم
ہماں فراش است کہ از جانب "خاقانُ السلطنۃ"
پول آوردہ بود۔ خواستم چند تا فحش[1] بہ اش
بدہم و حمیت وطن پرستیٔ خود را حالیش[2] کنم۔
دیدم جمعیتے[3] کہ دربین نیست و حرارت بیفائدہ
و بے جا خواہد بود۔ فراش ہم فرصت نداد
و مبلغے[4] سلام و دعا از "خاقانُ السلطنۃ"
بما رساند و گفت:۔ امروز پائے[5] نطق شما
بودم، قیامت کردید، البتہ صلاح کار را شما
ایں طور دیدید کہ ایں[6] جور حرف بزنید، راستی
استادی بہ خرچ دادید، من یقین دارم "خاقانُ
السلطنۃ" از مرحمت شما ہمیں زودی ہا وزیر
مے شود، و از صدقۂ سر شما سرِ[7] ما ہم

[1] (بہ اش) بہ او + [2] (حالیش کنم) او را حالی کنم، یعنی اُسے بتاؤں + [3] (جمعیتے) لوگ۔ (دربین نیست) موجود نہیں ہیں + [4] (مبلغے سلام) بہت بہت سلام + [5] (پائے نطق شما بودم) میں آپ کے لکچر میں موجود تھا + [6] (ایں جور حرف بزنید) اس قسم کی باتیں کریں + [7] (سر ما ہم بہ کلاہے میرسد) محاورہ ہے یعنی ہمیں بھی کچھ عزت حاصل ہو +

بہ کلاہے میرسد و جمعے را دعا گوے خودِ تان خواہید کرد۔ خلاصہ فراش ہمیں طور تا در خانہ چانہ زد و سبزی[1] را پاک کرد۔ من نمے دانستم خود را از ایں فراشِ پُر روے[2] چہ طور خلاص کنم۔ ہمیں کہ واردِ خانہ شدم بہ عجلۂ تمام در را بستم و تنہا ماندم، نفسے کشیدم کہ در ایں بین صداے زنم بلند شد کہ مے گفت:۔ آقا شیخ بیا بہ بیں ایں شاگردت چہ غلط[3] ہا میکند، از پولے کہ فرستادۂ پانزدہ قران برداشتہ مے گوید:۔ مژدیک ماہم است کسے ہم گوشت را دستِ گربہ مے سپارد؟ مگر ایں چشم[4] دریدہ را نمے شناسی؟ معلوم شد ہاشمی کیسۂ پول را کہ دمِ[5] "مجلس" از من گرفتہ، چوں نہ فہمیدہ بہ کی و کجا باید ببرد، آوردہ بخانہ، و پانزدہ قرانے را از بابت

[1] (سبزی را پاک کردن) محاورہ ہے یعنی خوشامد کرنا +
[2] (پر روے) ڈھیٹھ +
[3] (چہ غلط ہا مے کند) کیا جھک مارتا ہے +
[4] (چشم دریدہ) بے حیا + [5] (دمِ مجلس) پارلیمنٹ ہوس کے سامنے

مُزدِ خود برداشتند - خوب تقدیر ہمیں طور بود که پول پس بخانه برسد، و ما هم رضائے خدا را مے خواہیم و تسلیمِ ارادۂ او ہستیم ❊

فردائے دیگر اسمِ ما وِردِ زبان ها شد - شنیدم توُئے بازار قسم خورده بودند که با چشمِ خودِ شان دیده اند که ہزار تومان اشرفیٔ طلا که برایم فرستاده بودند، نگاه هم نکرده بودم، و حتیٰ گفته بودند که شاه وعده داده بود که اگر پایم[1] را از توُئے کفش در آرم، یک ده سالم به اسمم قباله کند ❊

خلاصه جسته[2] جسته از مشاہیرِ شہر شدم۔ "حاج علی" ہم دو سه مرتبه آمد و گله مندی کرد که فراموشش کرده ام - عذر ہا خواستم و باہم نشسته صحبتے کردیم و جدا شدیم۔ بعد ہا شنیدم که "حاج علی" کاسب[3] شده و دماغش[4]

---

[1] (پایم را از توُئے کفش در آرم) محاوره ہے یعنی اگر اپنے ارادے سے باز آؤں ❊

[2] (جسته جسته) ہوتے ہوتے ❊ [3] (کاسب شده) دُکاندار بن گیا ہے ❊ [4] (دماغش چاق است) خوش ہے ❊

چاق است و ہمیں کہ کشمکش سپر شد سیاست از بادش رفتہ است ۔

چند ماہ بعد کہ دورۂ انتخابات رسید ، از طرفِ فرقۂ اعتدالی ، با چند ہزار راے ، منتخب شدم - ولے چند ماہے کہ وکالت کردم دیدم کارِ خطرناکے است - اگرچہ نانِ[1] آدم توے روغن است ، ولے انسان باید دائم خروسِ جنگی باشد و[2] ہمے با این و آں بہ پرّد و پاچۂ[3] خان و وزیر را بگیرد و من چوں چندیں سال بہ آبرو زندگی کردہ بودم ، با این ترتیب راضی نہ بودم بیشتر بسر برم - این[4] بود کہ کم کم در این شہر کوچکے کہ از[5] سر و صداے مرکز دور است ، حکومتے[6] براے

[1] (نان ... روغن است) محاورہ ہے یعنی پانچوں گھی میں ہیں ۔

[2] (ہمے با ... بہ پرّد) محاورہ ہے یعنی ہمیشہ ہر ایک کے منہ آتا رہے

[3] (و پاچۂ ... بگیرد) محاورہ ہے یعنی بڑے بڑے آدمیوں کے گلے پڑتا رہے

[4] (این بود کہ کم کم) اس وجہ سے رفتہ رفتہ ۔ [5] (کہ از ... دور است) جو مرکز یعنی پایہ تخت کے شور و غل سے دور ہے ۔ [6] (حکومتے ... کردہ ایم) اپنے لئے حاکم شہر کا عہدہ حاصل کر لیا ہے ۔

خود مان درست کرده ایم ، و حالا مدتے زندگانئ راحتے داریم و از شما خواهش دارم دیگر مرا آدم سیاسی ندانید ۔

سید محمد علیؒ جمال زاده

علوم و خرافات[1]

انسان در ازمنۂ قدیمہ ، وقتیکہ ہنوز بحالت[2] توحش بود ، در بارۂ ہر چیزے ، چہ از محسوسات و امورِ طبیعیٔ ایں عالم ، و چہ از معقولات و اموریکہ خارج از دایرہ احساسات او بودہ است ، یک قسم تصورات و عقایدے داشتہ ۔ و نظر بر آنکہ وسائل معرفت از برایش فراہم نہ بودہ ، غالب[3] عقایدش خلاف واقع و مبنی بر اوہام و خیالات خام بودہ ۔ مثلاً اقوامے کہ در سواحلِ دریا[4] بودہ اند ،

---

[1] (خرافات) جھوٹی کہانیاں ۔

[2] (بحالت توحش) وحشیانہ حالت میں ۔

[3] (غالب) اکثر ۔ بیشتر ۔ [4] دریا ، سمندر ۔

و جزر[1] و مدِّ دریا را مے دیده ، چوں علّت حقیقیٔ ایں امر را نمے دانسته اند ، پیشِ خود چنیں خیال مے کرده اند که یک شخصے بزرگ جثّہ صاحبِ دریا است و گاہے پائے خود را در آب مے گزارد ، از بس پایش بزرگ است آبِ دریا از اطراف بالا آمده به خشکی متوجه مے شود و مبالغے[2] از سواحلِ دریا را آب فرا مے گیرد[3] ، و ایں ہماں مدّ[4] است ، و باز پس از چند ساعت ، پائے خود را از آب بیروں مے آورد ، و آبِ دریا به محلِ اصلیٔ خود برگشته ، آنچه از سواحل زیرِ آب رفته بود ، مجدّداً نمایاں مے شود ، و ایں[5] جزر است ۔ متدرجاً[6] ایں خیال قوّت گرفته ، طوفان ہا و موج ہا و ہر قسم انقلابے که در دریا پیدا مے شده ، نسبت باں شخصِ عظیم جثّہ مے داده ، و اُو را خدائے دریائے

[1] (جزر و مد) جوار بھاٹا ۔ [2] (مبالغے) زیاده حصه ۔
[3] (فرا مے گیرد) ڈھانپ لیتا ہے ۔ [4] (مدّ) بڑھاؤ ۔
[5] (جزر) گھٹاؤ ۔ [6] (متدرجاً) رفته رفته ۔

شمردہ ، و از اُو مے ترسیدہ ، و بہ اُو استغاثہ[1]
مے کردہ ، حتےٰ گاہے چند تن از افرادِ بشر
را برائے تسکینِ غضبِ اُو در دریا غرق
مے کردہ اند ، تا آں قربانیٔ نا قابل را قبول
کردہ دریا را آرام بگذارد ❊

ہمچنیں اشخاصیکہ در جوارِ صحرا ہائے قفر[2]
گرم زیست مے کردہ و تاثیراتِ سموم را
مشاہدہ مے نمودہ اند موجودیٔ[3] عجیبُ الخلقت
در نزدِ خود تصور کردہ ، بادِ[4] سام را از اثرِ
نفسِ اُو مے پنداشتہ اند ، و محض آنکہ کمتر
متعرّضِ بنی آدم و مواشی و دوابِ[5] آنہا بشود
او را پرستش کردہ و در آنچہ رضائے خاطرِ اُو
پنداشتہ اند کوتاہی نہ ورزیدہ ، بہ اقسامِ قربانی ہا
بہ اُو تقرّب مے جستہ اند ❊

از ایں دو مثال کہ بہ عنوانِ نمونہ از خرافاتِ

---

[1] (استغاثہ مے کردہ) مدد مانگتے تھے ❊

[2] (قفر) بیابان جس میں نباتات نہ اُگتی ہوں ❊

[3] (موجودیٔ) ہستی ❊ [4] (بادِ سام) تیز اور گرم ہوا ❊

[5] (دواب) مویشی ❊

قدما ذکر شد درجۂ عقل و اِدراکِ کودکانۂ آنہا
بخوبی معلوم مے شود، و مے تواں دانست
کہ سائرِ عقایدِ سیاسی و طبیّ و نجومی وغیرہ
درمیانِ آنہا از چہ قرار بودہ

چند چیز، بہ بسط[1] و انتشارِ خرافات،
در میانِ مللِ قدیمہ و حدیثہ[2] مساعدت مے نواند
کرد، اول حسِّ غرور و خود پسندئ پیشوایان
و رؤسائے قوم کہ بالطبع، ندانستن را
کسرِ شانِ خود پنداشتہ، و ہر کس ہرچہ
مے پرسیدہ خود را مجبور مے دیدہ اند کہ
یک جوابے بہ او بدہند، خواہ صحیح و خواہ
غلط، و معلوم است کہ یک رائے غلط
انسان را بہ چندیں غلطِ دیگر مے کشاند
کہ از لوازمِ غلطِ اوّل است، و اگر نخواہد
بہ نادانئ خود اقرار کند، باید ہمۂ آں
غلط ہا را بہ گردن[3] بگیرد۔ دیگرے میلِ[4] مفرطِ

[1] (بسط و انتشارِ خرافات) توہم کا بڑھاؤ اور پھیلاؤ ⁂

[2] (حدیثہ) حالیہ۔ موجودہ ⁂ [3] (بہ گردن بگیرد) اپنے ذمہ لے ⁂

[4] (میلِ مفرط) بہت زیادہ خواہش ⁂

جُہّال و عوامُ الناس است بہ امورِ[1] غریبہ،
و ہر چیزے کہ خلافِ عقل باشد، و
نقلش[2] مورثِ تعجب شنوندگان گردد، و
ایں طبقہ بمحالات و غرایب و افسانہا زود تر
و بیشتر مے[3] گروند، تا بہ[4] امور عادی و بہ حقایقِ
برہانی، و سوم چیزے کہ بہ انتشارِ خرافات
کمک مے کند مساعیٔ شیادان[5] و طراران است
در رسوخ[6] دادنِ عقایدِ خیالی در اذہانِ
عامہ، برائے آنکہ بتوانند از آنہا استفادہ
کنند۔ ایں طبقہ ہمیشہ عقب جُہّال و
احمقان را گرفتہ ہر کجا یابند رہا نمے کنند ٭
ایں ہم معلوم است کہ عقایدِ عامیانہ،
نظر بکثرتِ اشتہارے[7] کہ دارند، و نظر بآنکہ
انسان از بدؤ[8] طفولیت آنہا را شنیدہ است،

[1] (بہ امورِ غریبہ) عجیب باتوں کے ساتھ ٭ [2] (نقلش ... گردد) اُسکا
بیان سننے والوں کی حیرت کا باعث ہو ٭ [3] (بیشتر مے گروند) زیادہ مایل
ہوتے ہیں ٭ [4] (تا بہ امورِ عادی) معمولی واقعات کی نسبت ٭
[5] (شیاد) مکار، ریاکار ٭ [6] (رسوخ دادن) پھیلانا ٭
[7] (اشتہار) شہرت، رواج ٭ [8] (بدؤ) ابتدا ٭

حتے در حکما و فلاسفہ و بزرگاں ہم تاثیر
مے کند، و تا حدے[1] نفوس آنہا را منسخر
مے نماید، بطوریکہ بالطبیعہ با آنہا معاملۂ حقائق
ثابتہ کردہ، و عقب[2] دلیل و مدرکے برائے
آنہا نمے روند۔ خواجہ نصیر الدین طوسی با آں
مقامِ عالی کہ در علوم داشتہ، کتاب نجوم
نوشتہ و در آنجا بروج گرم و خشک و سرد
و تر را قید کردہ، و برخے از ستارگاں
را سعید و برخے را نحس شمردہ و امام
فخر رازی طریقۂ بدست آوردن سرمۂ خفا
را در کتاب سِرّ المکتوم خود نوشتہ۔ ممکن
است از ایں قبیل باشد، و ممکن است
کہ ایں بزرگاں، بر خلافِ عقائد خود،
ایں کتب را برائے ملوک و سلاطینِ عصر
کہ غرقِ خرافات بودہ اند، نوشتہ و آنچہ
بینِ اہلِ صناعت مشہور بودہ در کتاب
ہائے خود آوردہ اند ؞

---

[1] (تا حدے) ایک حد تک ؞

[2] (عقب... نمے روند) انکے لیے کسی دلیل و ثبوت کی تلاش نہیں کرتے ؞

گویند ابو زکریائے رازی کتابے در کیمیا
نوشتہ بہ نزدِ یکے از سلاطینِ سامانی برد۔
بادشاہ آں کتاب را بگرفت، و بخواند و
آنگاہ از مؤلفش پرسید کہ آیا آنچہ در
ایں کتاب نوشتۂ خود مے توانی ساخت۔
گفت دوا ہائے کہ نوشتہ ام در اینجا
یافت نمے شود۔ بادشاہ گفت ازیں بگذر[1]
بہر صفتے[2] کہ باید من آں عقاقیر[3] را از[4] اقاصیٔ
بلاد فراہم مے کنم، آیا خواہی ساخت؟
ابو زکریا کہ اطمینان بہ مندرجات کتاب خود
نداشت نتوانست قولِ[5] قطعی بدہد کہ خواہد
ساخت، و متحیر بماند۔ شاہ بہ فرمود ہماں
کتاب را بقدرے بہ سرش زدند کہ پارہ شد
و چشمہایش معیوب گردید، و گفت:۔ تو کہ
عمر خود را در علوم صرف کردۂ چگونہ مے

---

۱ (ازیں بگذر) اس کا فکر نہ کر ۔
۲ (بہر صفتے کہ باید) جس طریقے سے بھی ممکن ہو ۔ ۳ (عقاقیر)
جڑھیں ۔ ۴ (از اقاصیٔ بلاد) دور دراز مقامات سے ۔
۵ (قولِ قطعی) پختہ وعدہ ۔

پسندی کہ کتابے از تالیفِ تو در دستِ مردم افتد، کہ بہ اعتمادِ سخنِ تو عمر و ثروتِ خود را در طریقِ کیمیا گری صرف کنند، در صورتے کہ خودت بہ آنچہ نوشتۂ اعتماد نداری، و ایں نیست جز گمراہ کردنِ مردم؛

پس ما حصلِ ایں مبحث ایں است کہ ریشۂ[1] و اصلِ عقایدِ خرافی یادگارِ عصورِ قدیمہ[2] است، و در قرونِ متمادیہ پیغمبرانِ خدا و مردمانِ بزرگ و حکماے مللِ مختلفہ بر ضدِ ایں اوہام و اراجیف[3] مساعئ جمیلہ بکار بردہ و با جنودِ[4] جہل و خرافت جنگہا کردہ اند، تا بہ برکتِ آناں یک قسمت[5] بزرگے از میانِ مردم مرتفع شدہ، و مقدارے[6] ازاں، متفرقہ[7] در کتب و در نزدِ جہال و عوام باقی ماندہ، و چوں علم و حقیقت، ہمیشہ و در ہمہ جا،

---

[1] (ریشہ) جڑھ۔ [2] (عصورِ قدیمہ) پرانے زمانوں کی۔
[3] (اراجیف) غلط افواہ۔ [4] (جنود، جند کی جمع) لشکر۔
[5] (قسمت بزرگی) بڑا حصہ۔ [6] (مقدارے ازاں) اس میں سے تھوڑا سا۔ [7] (متفرقہ) کہیں کہیں۔

یکے[1] و غیر قابلِ تعدد است ، ہرچہ انسان به تمدنِ حقیقی نزدیک تر مے شود اختلاف مِلل در معلومات کمتر مے گردد ، تا بجائے[2] پرسد که علوم و معارفِ حقیقی ، در ہمه جا و نزدِ ہمه کس ، جانشینِ اوہام و خرافات گردد ٭

یکے از علوم پر فایدہ که ہیچکس ازاں مستغنی نیست تاریخ است ، یعنی اطلاع بر حوادثِ گذشته ، چه[3] ، حوادثِ عالم متسلسل و متعاقب ، و ہریک از اتفاقاتِ امروزی مستند[4] به علل و اسبابے است ، که باز اینہا منتهی به جہات[5] و علل دیگر مے شوند - و ہرچه[6] انسان بحوادثِ گذشته بصیر تر باشد ، البته وقایع عصرِ خود را بہتر خواہد فہمید -

[1] (غیر قابل تعدد است) کئی حصوں میں تقسیم ہو بنے کے ناقابل ہے ٭ [2] (تا بجائے پرسد) نتیجہ یہ ہوگا ٭

[3] (چه) یعنی ٭ [4] (مستند به علل و اسبابے است) علت اور وجہ اپنے ساتھ رکھتے ہیں ٭

[5] (جہات) جہت کی جمع یعنی سبب ٭ [6] (ہرچه) جتنا بھی ٭

و نسبت بہ آیندہ حدسِ[1] اُو مصیبب تر خواہد بود ، و این است کہ گفتہ اند مُورِّخ مطلع ، حوادث را بہ چشمِ دیگر مے بیند ۔

انسان از بدوِ خلقت و بالطبیعہ مایل بودہ است کہ حوادثِ گذشتہ را ، حتےٰ اموریکہ قبل[2] از تکوینِ خودش اتفاق افتادہ ، از قبیل چگونگیٔ[3] خلقت زمین و آسمان و ستارگان ، بداند ، و ہر ملتے بر حسبِ تصورات و معلوماتِ خود افسانہ[4] ہا بہم بافتہ ، در چگونگیٔ خلقت آرائے اختیار کردہ کہ معروف ترینِ آنہا افسانہ ہائے یہود است ۔ در صورتیکہ خلقت عالم موضوعے است کہ فہمِ[5] آں دسترسِ انسان

---

[1] (حدسِ او مصیبب تر خواہد بود) اس کا قیاس بہت صحیح ہو گا ۔

[2] (قبل از تکوین خودش) اس کے ہست ہونے سے پہلے ۔ [3] چگونگیٔ خلقت زمین و آسمان) زمین و آسمان کی پیدایش کے حالات ۔

[4] (افسانہ ہا بہم بافتہ) قصے گھڑے ہوئے ہیں ۔

[5] (فہم آں) اُس کا سمجھنا ۔

نیست ، و ہرکس ہرچہ در ایں باب گفتہ و نوشتہ ، اگر از طریق وحی و الہام نباشد ، لا محالہ[1] مبنی بہ حدس[2] و تخمین و صرف ذہنیاتے است ۔ پس اگر در ایں قسمت از تاریخ ، مورخین دچارِ خرافات و اراجیف شوند، معذور اند ، زیرا مدارکِ تاریخی از اثباتِ ایں گونہ قضایا[3] و بیانِ چگونگئی آنہا قاصر است ، امّا قضایاے کہ واقعاً تاریخی ہستند ، یعنی بعد از خلقتِ انسان اتفاق افتادہ ، آں قدریکہ راجع بہ قدیم است ، یا بالمرہ[4] از بین رفتہ و براے آیندگاں ہیچ باقی نماندہ ، یا بمرور زمان و تصرفاتِ[5] ناقلین ، بصورتِ افسانہ در آمدہ ، افسانہ ہاے کہ حتّٰے نشانے ہم از اصل قضایا در آنہا باقی نیست ، و علتِ[6] عمدہ ایں تغییر و تبدیل دو چیز است :- یکے نبودنِ خط[7]

---

[1] (لا محالہ) ضرور ۔ [2] (حدس) قیاس ۔ [3] (قضایا) قضیہ کی جمع یعنی واقعات ۔ [4] (بالمرہ از بین رفتہ) بالکل مفقود ہوگئے ہیں ۔ [5] (تصرفات ناقلین) بیان کرنے والوں کے کم و زیاد کرنے کے باعث ۔ [6] (علتِ عمدہ) سب سے بڑی وجہ ۔

[7] (خط و کتابت) تحریر ۔

و کتابت در اوایل، کہ ہر قومے حوادثِ گذشتۂ خود را برائے نسلِ بعد نقل مے کردہ و آنہا بہ اندک تصرفے بہ طبقۂ بعد از خود مے رسانندہ اند، و ہمچنیں، تا بمرورِ زمان بقدرے تصرّفات در آں بہ عمل آمدہ، کہ از اصلِ خود دور و بصورتِ افسانہ شدہ، و دیگر، میلِ[1] مفرطِ جُہّال و عوامُ الناس بہ امورِ غریبہ و اخبارے کہ بہ عقل درست نمے آید، چنانکہ اگر گفتہ شود فلاں شخص بسیار شجاع بود، و مثلاً یکتنہ[2] با صد تن از مردمِ[3] متعارف برابری مے کرد، برائے آنہا کافی نیست، اگر کسے بخواہد توجۂ عوام را بتاریخ خود جلب کند، باید بگوید شمشیرش یک من و گرزش ہفت من بودہ۔

راست است کہ در شعر مبالغہ مے شود، و لسانِ شعری بجُز از لسانِ تاریخی است، لیکن در بسیاری از تواریخ ہم ازیں گونہ مبالغات در قضایا بسیار است، و البتہ درصورتے

---

[1] (میلِ مفرط) زیادہ رغبت ۔ [2] (یکتنہ) اکیلا ۔ [3] (مردمِ متعارف) نامور لوگ

که خواص چنیں مطالبے در کتب خود بنویسند عوام بآں مقدار قناعت نه کرده، درازیِ شمشیر را هفت[1] ذرع و وزنِ گرز را صد من تعیین خواهند کرد ؛

یونانی ها در تاریخ قدیم خود براے هرکول و ایرانی ها براے رستم و اسفندیار، و یهود براے شمسون غرایبے[2] نوشته اند که در منتهاے درجهٔ اغراق و مبالغه، و به هیچ وجه باور کردنی نیست، و ایں گونه مطالب است که تواریخ از منهٔ قدیمه را از اعتبار[3] انداخته، و در ایں عصر که تاریخ صورتِ علمیّت بخود گرفته، و مرسوم نیست که چیزِ نه فهمیده و نه سنجیده را در تاریخ ثبت کنند، بیشتر اعتمادِ مورخین بر محفورات[4] و ابنیه و آثارِ قدیمه است نه به آنچه در کتبِ تواریخ نقل شده ؛

سیّد حسن طبسی

---

[1] (هفت ذرع) سات گز ؛ [2] (غرایبے) عجیب عجیب باتیں ؛
[3] (از اعتبار انداخته) بے اعتبار کر دیا ہے ؛ [4] (محفورات) کھنڈر کا کھودنا ؛

علم نجوم

یکی از علومی [illegible] که قرآن [illegible] آدم
را [illegible] قرآن [illegible] داشته [illegible] است [illegible]
از [illegible] که [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] آفتاب و ماه و ستارگان [illegible]
[illegible] آسمان [illegible] و
طلوع و غروب و [illegible] آنها مردم
را [illegible] کرده است [illegible]

دلیل [illegible] که [illegible] آسمان [illegible]
[illegible] آفتاب و ماه [illegible]
پس از [illegible] [illegible]
این ستارگان [illegible] [illegible]
[illegible] حرکت مخصوص [illegible]
[illegible] آیات قرآنی [illegible]
یعنی آفتاب و ماه و [illegible]
[illegible]

[illegible]

متحرک، و ثابتها را عموماً ساکن دانسته اند۔

در اینجا قهراً دو مبحث پدید آمده، یکی آنکه این ستارگان که متحرک است، و ما از بابت[1] خطاے آنها را متحرک مے بینیم۔ و آیا آن ستارگان متحرک اند، و در فضا پراگنده اند یا در تخت[2] افلاکی جا دارند، که آن افلاک حرکت مے کنند، و آیا کدام یک ازین ها نزدیک تر و کدام یک دور تر است؟

این بحث عبارت است از علم ہیئت[3] که از قدیم الایام محل اختلاف بوده، و درین عصر اکثر دانایان بحرکت زمین قائل شده، و اساس ہیئت بطلیموس را که بواسطهٔ ترجمه درمیان ما شهرت داشته و دارد، باطل مے شمارند۔

دوم اینکه آیا این ستارگان چطور متحرک اند؟ از مشرق به مغرب یا بر عکس؟ و چه مقدار در چند روز حرکت مے کنند؟ و در چقدر مدت دورهٔ حرکت آنها تمام مے شود؟

[1] از باب خطا، غلطی سے۔ [2] (تخت) دائره۔ [3] علم ہیئت (علم نجوم)۔

و از نزدیک شدن آنها به یک دیگر چه اوضاعے
رخ مے دہد ؟ (بدر و ہلال و خسوف و کسوف
وغیرہا) و این بحث علم نجوم است ، و
آن کسے کہ بواسطۂ آلات علمی مقدار حرکت
کواکب و اوضاع آنہا را تعیین مے کند منجم
و راصد ، و آن مکانے کہ برای این کار
تعیین مے شود ، کہ ہوایش صاف و آسمانش
باز و دیدش مطلق باشد ، رصد و زیج گویند
و نیز کتابے کہ حرکات کواکب بہ دقت در آن
نوشتہ مے شود ، آن را ہم بہ این اسم مے
نامند ۔

علم نجوم باین معنی مشتقّ نزد بہ حقیقت
نزدیک تر است از علم ہیئت ، زیرا کہ
اساسش بر حس است ، و اساس ہیئت
بر حدس ، و بہ ہمین جہت است کہ در
ہیئت اختلافات زیاد بین قدما و متاخرین
موجود است ، و ہر طائفہ ساختمان و ترتیب
این عالم اجسام را بہ یک وضع مخصوص

لے (ترجمہ) اوضاعے رخ مے دہد = کیا کیا واقعات پیش آتے ہیں ۔ لے (مشتق تر) زیادہ تر ۔

لے (ترجمہ) آسمانش صاف است = جس کا آسمان صاف ہو ۔

وقتی می کند ، لیکن در نجوم اختلافی نیست ،
یک سال شمسی موافق زیج ہلاکو ۳۶۵ روز ،
پنج ساعت ، ۴۹ دقیقه و ۱۵ ثانیه است ؛
یک دورهٔ حرکت زمین به گرد شمس هم موافق
ارصادِ[1] اروپائی همین مقدار است به چند
ثانیه تفاوت ، در صورتیکه قدما اسباب
رصدی این عصر را نداشته و وسائلی به این
درجه اله برای آنها فراهم نه بوده ، معهذا[2]
در تعیین دورهٔ حرکت یعنی از چند ثانیه
اختلافِ حساب پیدا نشده ؛

این است که استخراج کنندگان از زیج که
اگر در حساب اشتباه نکنند ، کسوف یا خسوفی
که هزار سال بعد هم اتفاق خواهد افتاد ، می
توانند بدونِ تخلف تعیین کنند ؛

لهذا علم نجوم از علوم حقیقی محسوب
می شود ، و یعنی به دو علم دیگر است از
علوم ریاضی ، یکی حساب و دیگری هندسه ، ولیکن
علم نجوم به یک معنی دیگر هم گفته می شود ؛

---

۱ (ارصاد) راصد کی جمع منجم ؛ ۲ (معهذا الخ) باوجود اسکے ؛

و آن علم را "علم احکام" و "احکام نجوم"
هم گویند و آن علمی است دروغ و یادگار
عصور[1] جهل و ظلمت و زمان های بت پرستی
و ستاره پرستی، تمام مطالبش بی دلیل و
صرف[2] ادعا و نقل از متقدمین است ◦

متقدمین گفته اند: مشتری ستارهٔ قضات[3]
و علما است و گفته اند آفتاب ستارهٔ سلاطین
و ارباب حکم است ◦

و گفته اند: مقابله یعنی رو برو شدن دو
کوکب با یک دیگر بقول ایشان علامت بد و
نظر خرابی است لهذا نحس است، پس اگر
یکی از علما بخواهد به نزد سلطان برود و
مشتری با آفتاب مقابل باشد، آن ساعت
نحس است و البته احتراز باید کرد، که خطر
وارد ◦

و ثانیاً گفته اند: حمل برج آتشی است و
ثور خاکی و جوزا هوائی و سرطان مائی و زحل

---

[1] (عصور جهل) جهالت کے زمانے ◦
[2] (صرف ادعا) خالی دعویٰ ◦ [3] (قضات) قاضی کی جمع ◦

سرد و خشک و شمس و مشتری گرم و تر و سعد۔

و نیز گفتہ اند :- سبعہ منحوسہ ہفت کوکب است کہ منجمان آں ہا را در زیرِ فلکِ قمر، [1]توہم کردہ اند در کرۂ آتش ، و معکوس حرکت مے کنند ، لیکن وجودِ خارجی ندارند۔

ہم گفتہ اند :- سکز یلدوز ہشت ستارہ است کہ ہر روزے در یکے از جہاتِ ششگانہ مے باشد ، یعنی مشرق ، مغرب ، شمال ، جنوب ، بالاے سر ، پائینِ پا ، و ہر گاہ ایں ستارہ ہا در رو بروے مسافر باشند ، آں سفر خطرناک است ، و اگر در بالاے سر باشند ، بالاے بام و بلندی ہاے دیگر رفتن خالی از مخاطرہ نیست ، و باتفاقِ ہمہ ، چنیں ستارگانے وجود ندارد۔

ازیں قبیل [2]ترہات و [3]لاطائلات کہ کتاب ہا

---

[1] (توہم کردہ اند) ان کو آپس میں ملایا ہوا ہے۔

[2] (ترہات ، ترہت کی جمع بیہودہ باتیں۔

[3] (لاطائل ، کی جمع یعنی فضول باتیں۔

از آن پر شده و هیچ کس نه پرسیده که قدما
از چه مانند این سخن ها گفته اند و ستاره ها
موهوم که وجود خارجی ندارد چگونه نحس یا سعد
می شود ٭

و عجیب تر آنکه میگویند در افق بعضی ستاره ها
با نو بریدن[1] و نو پوشیدن خوب است یا ناشایسته
یا حجامت و شربت مسهل[2] شاید یا ناشاید و
از این جمله حرف ها می نویسند و یک
عده اهل هم این خرافات ایمان آورده اند برای
کار ها ساعت سعد میجویند می کشند ٭

حاصل این بحث آنکه نجوم به دو معنی
گفته می شود:- یکی نجوم حقیقی یعنی حساب
ترکیب ستارگان و اوضاع مختلفه آنها و نتیجه
آن دانستن وقت رویت کسوف و خسوف
و سمت قبله و عرض و طول بلدان و غیره
و دیگر احکام نجوم یعنی خواص ستارگان
و برج و درجات سعد و نحس و خاکی و آبی

---

[1] (نو بریدن) جامه بریدن ٭ (نو پوشیدن) نیا کپڑا پہننا ٭
[2] (حجامت) فصد کرنا ٭ (شربت مسهل) جلاب پینا ٭

ذخیره و [illegible] ادعاء آن تعیین وقت باران
و زلزله و ابر و باد و موت و ولادت و بالآخره
همه حوادث [illegible] کلی از موارد [illegible] در علم
اول گفته شد اتفاق است انتد و در علم دوم
[illegible] و [illegible] مقالات [illegible] نجوم با واقع
مطالب خود و [illegible] اختلاس [illegible] نجوم [illegible]
[illegible] آنها [illegible]
[illegible]

حالیه [illegible] احکام معلوم شد [illegible]
[illegible] ستاره سعد یا نحس نیست
و [illegible] دروغ است و روشنایی [illegible]
[illegible] است و قائل شدن بوجود
[illegible] در احوال بنی آدم و [illegible]
[illegible] عالم [illegible] الهی است
[illegible] که از [illegible] قائل است
[illegible] از [illegible] و [illegible]
از [illegible] اتفاق است . [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

آورده‌اند ابومعشر بلخی در مجلس سلطان محمود غزنوی
ادعای علم غیب کرده از وی امتحان نجوم. سلطان
از او پرسید که الحال راست بگو که من از
کدام در این ایوان بیرون خواهم رفت.
ابومعشر از روی احکام نجوم این مطلب
را استخراج کرده و در کاغذی نوشته زیر
فرش گذاشت. سلطان محمود اینکه کاتب او را
در طاق خود اثبات کرد، بی‌خیال آنکه الحال
بیلی از دیوار سوراخ را نقب کرده، به فرمود
تا دیوار ایوان را شکافته و سوراخ اندازه
کردند، و او از آن جا بیرون رفت، و کاغذ
زیر فرش را بیرون آورده دید، در آن نوشته شده
که سلطان از دست دیوار شکافته از این جا که
الآن بسته، بیرون خواهد رفت، و آنرا در
ماضی مسرور و خوشحال احسان خواهد شد.
شاید بسیاری از عوام الناس اهم باید کرده
اند که ابومعشر این غیبی را استخراج کرده است

له دعوی علم غیب کرده، له الحکم از محل، له امتحان (دیوار ایوان) ...
شکافته ... اندازه کرده، (کرده کی دیوار کو توڑ کر نیا دروازه بنایا).

(الآن) ابومعشر ...

در صورتے کہ ایں افسانہ از مجہولات است و
معلوم نیست کہ ابو معشر عصرِ محمود را درک
کردہ باشد، و بر فرض آنکہ در مجلس او با یکے
از سلاطین سامانی، ایں مطلب اتفاق افتادہ
باشد، اول چیزے کہ بہ نظر آدمِ متفکر مے آید
ایں است کہ آں سلطان ہر کہ بود، با احتیاج
کاملے کہ بہ علم نجوم داشت، مثل ہمہ
سلاطین و بلکہ ہمہ مردم، چہ طور شد کہ [illegible]
روے زمین را مسخر نکرد، و گنج ہاے
یعقوب لیث را و سایر دفائن تحت الارض
را استخراج نمودہ، و خودِ ابو معشر چرا با
ایں علم سرشار و نجوم گوئی کامل خود تحصیل
ثروتے نکرد کہ او را از خدمتِ سلاطین
و پریشانی نجات مے داد؟

لیکن مردم ہمیشہ انباشتہ خرافات و اوہام
کہ بہ تصدیق محالات معتاد اند، ہیچ گاہ

لے (عصرِ محمود را درک کردہ باشد) محمود کا زمانہ پایا ہو۔ ٹے (آدمِ متفکر)
سوچنے والا آدمی۔ تے (دفائن ... استخراج نمودہ) زمین میں گڑے ہوئے
خزانے نکالے۔ ھے (انباشتہ ... اوہام) افسانوں اور وہم سے بھرے
ہوئے وہم سے۔ ھے (معتاد اند) عادی ہیں۔ لے (ہیچ گاہ) ہرگز۔ کبھی نہیں۔

در آنچه می‌شنوند، فکر و تأمل نمی‌کنند و لوازم
آن را در نظر نمی‌گیرند، هرچه غریب‌تر[1] و
خارق العاده‌تر باشد زودتر و بهتر مورد
قبول آنان واقع می‌شود ۔

اگر یک نفر صنعت‌کار ادعا کند که
من چاقوے سازم بهتر از چاقوے فرنگی
و تنها هم به بیست روپیه که وسایل شغل خود
را تهیه کنم، کسے اعتنا نمی‌کند، لیکن اگر
یک نفر قلندر، پوستین پلنگ به دوش، و
لوحۂ عظیم حمایل[2]، و چوبے چنگی به خار در
دست، وارد شود و بگوید من حجر حکما[3] را
شناخته‌ام و اکسیرے سازم که شش مثقالش
برائے طلا کردن دیگ و سینی و کاسه و کفگیر
و همه ظروف مسی شما کافی باشد، ممکن است
تمام ما یملک[4] خود را در راه او صرف کنند،

---

[1] (غریب‌تر) بہت عجیب ۔

[2] (لوحۂ عظیم حمایل) بہت بڑا سینگ، جیسا کہ گلے میں لٹکائے ہوئے ۔ [3] (حجر حکما) سنگ پارس ۔

[4] (ما یملک خود) اپنی ساری جایداد ۔

و هر مرتبه که اکسیر مذکور [illegible] کنند از نو شروع
بکار کنند [illegible] تا [illegible] فرو [illegible] قطع
[illegible] ده مثقال اکسیر [illegible] شود که یک سیر طلا
گردد تمام جنس [illegible] کافی باشد [illegible]
است که در جهان [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] لازم و قوی [illegible] [illegible] آید که [illegible]
[illegible] حاصل [illegible] ندارد و [illegible] [illegible] اگر
[illegible] و [illegible] [illegible] [illegible] شد و [illegible] [illegible]
[illegible] با خود فکر کرد که اگر این شخص راست
می گفته باشد این [illegible] خود را [illegible] داد
و [illegible] [illegible] [illegible] کرد [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] می کند
[illegible] است [illegible] [illegible] و [illegible] [illegible]
و [illegible] [illegible] که [illegible] از [illegible]
[illegible] [illegible] کرده و [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] داده اند که [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] می کند

له [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

کله [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

و بطور تقلید از این مطالب پیروی می کنند
و بسا هستند که در[1] صدد بر آمده اند که دلیلی
هم برای اینها پیدا کنند - عموم از مردم
خرافات عامه بالا تر رفته و جزو خرافات خواص
گردیده و بطوریکه کتابهای بزرگی از قبیل
«مشروحه الموسی» و قبل از او ابو معشر بلخی
و «کوشیار» و امثال آنها کتاب ها در این فن
نوشته اند و بالکه خواسته اند این امر موهوم را
تحت قوانین علمی در آورده راه صحیحی از برای
آن توجیه کنند.

از کجا معلوم می شود که فلان وضع
مخصوص علت فلان حادثه مخصوصه است؟
و آنگهی[2] ما از تمام اوضاع فلکی مطلع نیستیم؛
و از این همه سیارات و ثوابت[3] که در آسمان
است فقط هشت عدد را می شناسیم؛ آن
هم بطور ناقص - پس چگونه می توانیم بگوییم
که از میان این همه کواکب فقط همین هشت

---

[1] (در صدد بر آمده اند) کوشش کرتے ہیں۔ [2] (وانگہی)
اور پھر یہ کہ [3] (ثوابت) ستارے جو غیر محسوس حرکت کرتے ہیں۔

عدد موثر اند، و از میان اوضاع غیر متناهی
که اینها با یک دیگر پیدا می کنند فقط چند
وضع محدود موثر اند نه باقی اوضاع ۔ اینها
همه مطالب هستند که به هیچ وجه
قابل تصدیق نیستند ۔ یعنی در این گونه مطالب
اگر همه حکما اجماع بر مطلبی کنند و دلیل
قاطع در کار نباشد نمی شود به آن تصدیق
کرد ٭

نهایت امر این است که مبادرت به انکار
هم نباید نمود بلکه اگر دلیلی کافی نبود نمی تواند
ساکت باشیم ، نه تصدیق می کنیم و نه تکذیب
تا وقتیکه دلیل قاطع بر نفی یا اثبات بدست
آید ٭

سید حسن طبسی

۱؎ (اوضاع غیر متناهی) غیر محدود حالتیں ۔ ۲؎ (نهایت امر این است)
زیاده سے زیاده یہ بات ہے ۔ ۳؎ (مبادرت) جرات ۔
۴؎ (نمودن) کرنا ۔

اطفالِ غیر طبیعی[۱] و مکاتبِ[۲] معاون در المان[۳]

آلمان در تربیت اطفال استعداد و قابلیت
فطری اطفال را یک مسئله و موضوع مهم تحقیقی
قرار داده است - حقیقتاً از نقطهٔ نظر تربیت
عملی نیست یک گونه نمونهٔ[۴] تربیت برای همهٔ اطفال
تجویز واحد به مشکل است - چون اطفالے که با
همدیگر هم سن باشند فرق بزرگے از حیث
قوهٔ بدن ، هوش ، فعالیت و قواے باصره و
سامعه ، درمیان آنها مشاهده می شود
و این فرق یا نتیجهٔ توارث است یا عوامل[۵]

---

۱ (اطفال غیر طبیعی) وہ بچے جن میں کوئی جسمانی یا دماغی نقص ہو ۔
۲ (مکاتب معاون) امدادی مدرسے ۔ ۳ (آلمان) جرمنی ۔
۴ (یک نمونہ تربیت) ایک قسم کی تعلیم ۔
۵ (عوامل خارجی) خارجی دباؤ ۔

عارضی است ۞

این است که روی تعلیم و تربیت را

نظریه قابلیت و ماهیت هر طفل با اصول

طبیعی ایجاد سے تابع — البته اطفالی که

در قابلیت مختلف هستند باشند و سزاوار

نیستند را آنها را عموماً در یک کلاس و مطابق

یک پروگرام تدریس نموده از تمام آنها

یک نتیجه و یک اندازه فعالیت و تجربیات

انتظار داشت — ما واجبیکه حد مدارس تجربیات

متخصصین ما [illegible] تکرده مکاتب تجربیه شخصیت را

با کمیت اطفال علاقه مند نموده و برای سلسله

الفبای کلاس ها و کسب ترتیب پروگرام منتشر

نشده — و از طرف دیگر دقت [illegible] با اطفال

غیر طبیعی بیشتر مشغول شده عمر و آینده [illegible]

له (ایجاد سے تابع) [illegible] ۞ ے (یکسان اندازه فعالیت) ایک ہی طرح کے اعمال ۞ ے (تجربیات شخصیان) [illegible] مختلف ماہیتوں کے فرق [illegible] کیا جائے ۞

ے (مجنون نیستند) [illegible] استادوں کو سب [illegible] شاگردوں کیواسطے مساوی طور پر ذمہ دار قرار دیا جائے ۞ ے (الفبای کلاس ہا) جماعتوں کی ترتیب ۞ ے (کسب ترتیب پروگرام) [illegible] کی پابندی [illegible]

ے (عمر و آینده [illegible]) ضرر کیا جاتا ہے ۞

مسلّم است، اطفالِ طبیعی کہ دارائے قابلیت و ذہن روشن ہستند، از کُندی و عدمِ[1] پیش رفتنِ درس مایوس و بیزار گردیدہ از ذوقِ طبیعی مے افتند، و اگر معلّم مطابق میل و قابلیتِ اطفالِ طبیعی رفتار نماید در ہر کلاس یک دستۂ ضعیف موجود مے شود کہ آنہا ہم رفتہ رفتہ ذوقِ تعلیم را کم کردہ و بالآخرہ یک قسمتِ مہمۂ[2] جامع ضایع و فلج مے گردد۔

بناءً علیہ[3] واجب است کہ در موضوعِ تعلیم عمومی، اطفالِ طبیعی را از اطفالِ غیر طبیعی تفریق نمائیم، و یا اقلاً[4] در یک مدرسہ کلاس و پروگرام ہا را مطابق قوائے آنہا مرتب نمائیم۔

این موضوعِ مہم، از مدّت ہا[5] بہ این طرف

---

[1] (عدمِ پیش رفتنِ درس) سبق کی رکاوٹ۔
[2] (یک قسمت ... گردد) ایک بڑا حصہ پبلک کا ضائع اور نکما ہو جاتا ہے۔ [3] (بناءً علیہ) اسلیئے۔ [4] (اقلاً) کم از کم۔
[5] (از مدّت ہا بہ این طرف) پچھلے وقتوں سے آج تک۔

در تمام دُنیائے متمدّن، تربیت شناساں را مشغول نموده است، و در آلمان هم، در ۱۸۱۶ء به این طرف، به اهمیت مسئله پےبرده، در همیں تاریخ در شهرِ "زالسبورک" یک مدرسه براے، "اطفال غیر طبیعی" تاسیس کردند، و بعد از ۱۸۲۰ء از ایں قبیل مکاتب در تمام ممالکِ آلمان عمومیت پیدا کرده، و امروز آلمان داراے دُویست و سی باب مکاتبِ، اطفالِ غیر طبیعی، است که در ایں مکاتب قریب به سی هزار محصّل، اُناث و ذکور، تحصیل مے نمایند ۰

"اطفالِ غیر طبیعی، آنها هستند که از موقعِ تولد و یا از طفولیت، در نتیجۂ یک عارضه فکری یا بدنی از حیث ذکاوت وغیره با هم سِن هاے خودِ شان مساوی نباشند، احمق ها، ابله ها،

لہ (پےبرده) ٹوہ لگاکر، تہ کو پہنچ کر ۰
۲ہ (محصّل اُناث و ذکور) طالب علم لڑکیاں اور لڑکے ۰
۳ہ (فکری یا بدنی) دماغی یا جسمانی ۰

مجبوط ہا، تنبل[1] ہا، نزدیک بین ہا، و آنہا نیکہ سیتقل[2] سامع دارند عموماً "اطفال غیر طبیعی" محسوب مے شوند - ولے کرہا، کور ہا، و لال[3] ہا از "اطفال غیر طبیعی" محسوب نمے شوند و اینہا را در مدارس مخصوصۂ دیگر تربیت ہا مے نمایند *

حالا باید فہمید بہ چہ قسم اطفال طبیعی را از "غیر طبیعی" تفریق و تمیز مے نمایند - موقعے کہ اطفال را بہ مدرسہ مے آورند، اولاً یک معاینۂ دقیق طبی بہ عمل آوردہ، معلول و عدم معلولیت[4] آنہا را تعیین نمودہ بعد بعضے سوال ہاے مخصوصے دادہ، و اجراے بعضے تجربیاتے کہ در قرا خور قطعیٔ سن اطفال باشد خواستار مے شوند - نظر بہ یک تدقیقات[5] محکمے، بعضے کتب و رسالہ ہا در موضوع امتحان اطفال طبع[6] و نشر شدہ

[1] (تنبل) سست * [2] (سیتقل سامع دارند) کان سے کم سنتے ہیں * [3] (لال) گونگا * [4] (معلول و عدم معلولیت) بیماری اور صحت * [5] (تدقیقات محکمے) مکمل تحقیقات * [6] (طبع و نشر شدہ است) چھاپ کر شایع کئے گئے ہیں *

است - در این صورت اطفالے که امتحان[1]
ورود مدرسه را مے دهند، سوالات و عملیات
کاملاً موافق استعداد یک طفل طبیعی مرتب
مے شود بدین وسیله، از جواب هائیکه اطفال
مے دهند، کاملاً طبیعی و "غیر طبیعی" بودن
آنها معلوم میشود ۔

این امتحان و تجربه هاے ذوقی در ذهن
و حافظه و سرعت انتقال و احساسات بر اطفال
یک "مقیاس و معیار کاملے" تشکیل مے دهد[2] ۔
مکاتبے که مخصوص "اطفال غیر طبیعی" است
عموماً به اسم "مکاتب معاون" نامیده مے شوند
که سیاست این قبیل مدارس تقریباً مانند مدارس
ابتدائی است، فقط نظر به حجم مختصر و
معلومات محدودتر[3]، ساعات درس نسبتاً کمتر
و پروگرام با بسیط[4] و مختصر است - اشتغالات[5]

---

[1] (امتحان ورود) داخلے کا امتحان ۔

[2] (مقیاس و معیار کاملے ... مے دهد) پورا اندازه اور تخمینه قائم کرتا ہے

[3] (معلومات محدودتر) طالب علموں کی [illegible] ۔

[4] (بسیط) مفرد، ساده ۔ [5] (اشتغالات یومیه) روزانه کام ۔

پیش از چهار ساعت تجاوز نکند و حتے بعضے از محصلین از یک قسمت دروس بکلی معاف مے شوند ، و در هر کلاس هم عدهٔ محصلین محدود است ، مثلاً مکاتب معاونین که مخصوص اطفال قصیر البصر[1] و ثقیل السامع[2] است در هر کلاس بیشتر از ده نفر محصل نباید باشد ٭

اصول تدریس "اطفال غیر طبیعی" با یک مجاورات ذوقی اجرا مے شود[3] که اطفال با شوق و شعف میل به تحصیل نموده رفته رفته قوای دماغی آنها تزئید مے گردد[4] ٭

اگر شخصے در برلن وارد مکاتب معاونین احمق ها و ابله ها شده از کلاس پائین تر شروع به تدقیقات نماید ، خواهد دید که در کلاس های اول یک عدهٔ اطفال نشسته اند که فقط نمونهٔ مظالم طبیعت[5] ، و سیاهی بد بختی بشریت را تشکیل مے دهند ـ

---

[1] (قصیر البصر) کم نظر ٭ [2] (ثقیل السامع) کانوں سے اونچا سننے والے ٭ [3] (با یک ... شود) پر لطف الفاظ میں جاری ہوتا ہے ٭ [4] (تزئید میگردد) زیادہ ہوتے جاتے ہیں ٭ [5] (نمونهٔ مظالم طبیعت) قدرت کے ظلم کے نمونے ٭

کلّه[1] هاے کج و معوّج ، دهان هاے باز ، چشم
هاے کم نور و ......، بعضے از آنها گریه و
بعضے قهقهه مے زنند - اگر اسم آنها را بپرسید
نمے دانند ، تا ده نمے توانند بشمارند ۔

ولے ازیں تأثرات ، در گردش کلاسهاے
بالا تر ، رفته رفته از نظر زائل مے شود -
وقتیکه به کلاس آخر مے رسید ، عوض[2] آں
منظرِ بد بختی و آں نظر هاے ابله و چهره هاے
معیوب ، یک عدهٔ اطفالے خواهید دید که
داراے رفتارِ منظّم و نگاه هاے مرتب و
چالاک بوده و در تمام جزئیاتِ زندگانیٔ طبیعی
مے باشند ، و ایں خارقه[3] با فقط محصولِ
اتّباع فنِ تربیت و تعلیم است ۔

در نتیجهٔ ایں اهتمامات ، اگر اعداد و شمار
"مکاتب معاون" را تدقیق نمائید ، خواهید
دید که در مملکت آلمان "اطفال غیر طبیعی"

---

[1] (کلّه هاے ......) ٹیڑھی ترچھی شکلیں ۔ [2] (عوض .....) اس بد بختی
کے نظارے کی بجاے ۔ [3] (وایں خارقه .....) اور یہ غیر معمولی ترقی صرف
فن تربیت و تعلیم کی پیروی کا نتیجہ ہے ۔

ہفتاد و پنج در صد، کاملاً بہ زندگانیِ طبیعی
عودت[1] نمودہ، و پانزدہ در صد بہ نتیجہ نزدیک تر
گردیدہ، فقط دہ در صد ابرازِ قابلیت
نہ نمودہ اند ٭

در میانِ "مکاتبِ معاون" یک قسم
مدارسے نیز موجود است کہ باسمِ "مکاتبِ[2]
ہوائے باز" نامیدہ مے شوند۔ "مکاتبِ
ہوائے باز" برائے اطفال مخصوص است کہ
دارائے امراضِ عصبانی، قلب، جگر، یا
مستعدِ سل مے باشند۔ ایں قبیل مدارس،
عموماً در خارجِ شہر ہا، در جنگل ہا و در
نقاطے ہستند کہ دارائے ہوائے صاف و
جید است۔ ایں قبیل مدارس مامور[3] ایفائے
دو وظیفۂ مہم است:۔ تربیتِ بدنی و
فکری[4] ٭

"تربیتِ فکری":۔ درس ہا عموماً درمیانِ

[1] (عودت نمودہ) لوٹ آئے ہیں ٭

[2] (مکاتب .. باز) کھلی ہوا والے اسکول ٭

[3] (مامور .. است) دو اہم فرائض پورے کرتے ہیں ٭ [4] (فکری) دماغی ٭

جنگل ہا و در کنارِ رود[1] خانہ ہا ، بایک پروگرام مخصوص و مفیدے اجرا مے گردد ۔ معلمین این مدارس ، مخصوصاً با صورت[2] بشاش ، در تربیت فکری اطفال مے کوشند ۔ ولے مدت تعلیم روزانہ از دو ساعت و نیم تجاوز نمے کند ۔

"تربیت بدنی" ۔ اطفال اقلاً روزے پنج مرتبہ خوراک دادہ و بعد از غذاہا ، روزانہ اقلاً دو ساعت در صندلی[3] ہاے راحتی ، در ہواے باز استراحت بخشیدہ مے خوابند ۔ در خارج از ساعات درس ، اطفال را با کارہاے دستی و باغبانی مشغول نمودہ ، و ہر روز مطابق دستور العمل طبیب ، یکبار مرتبہ با آب گرم یا سرد حمام مے برند ۔

ادیب الملک

---

[1] (رود خانہ) دریا ۔

[2] (صورت) چہرہ ۔

[3] (صندلی ہاے راحتی) آرام کرسیاں ۔

دورهٔ زندگانی

از روئیدن گیاه تا خشکیدن آن، از جنبیدن جانور تا مردن آن، زندگی نبات و حیوان نامیده می‌شود. انسان نوعی از حیوان است، اگر اهل است اهلی و اگر نااهل است وحشی.

زندگانی انسان از نقطهٔ نظر طبیعی تقسیم می‌گردد به کودکی، جوانی، سال خوردگی و پیری، و از نقطهٔ نظر اخلاقی، به پیری در جوانی، جوانی در جوانی، پیری در پیری و جوانی در پیری، و از نقطهٔ نظر اجتماعی به زندگانی تنها و زندگانی با غیر، و از نقطهٔ نظر تکلیفی[1] به زندگانی علمی و زندگانی عملی.

پیش از شروع به مطلب و بیان هریک از تقسیمات مذکوره جوهر[2] آنچه نظر مرا ستایش

---

[1] (تکلیفی) فرائضی. [2] (جوهر) لبّ لباب.

نمودہ در یاب[1] فراز مے آورم و مے گویم:-
سعادتمند[2] کسے است کہ قسمتِ[3] اوّل زندگانیٔ
خود را صرفِ خوش بختیٔ قسمتِ دوم نمودہ
باشد:-

کودکی
یا
قسمتِ اوّل زندگانی

طفل در این عالم قدم مے گذارد با لازم[4]
ہائے ششگانہ، خوردن، آشامیدن، خفتن،
بیداری، جنبیدن و آرام بودن، این شش
احتیاج از او جدا نمے گردند مگر با آخرین
نفس زندگانی۔

[1] (در یاب فراز مے آورم) پیشِ نظر لاتا ہوں۔
[2] (سعادتمند) کامیاب۔
[3] (قسمت) حصہ۔ [4] (لازم ہائے) احتیاجیں۔

در این احتیاجات انسان با دیگر حیوانات شریک است و او را خصایصے است که بتدریج در وجود او هویدا مے گردند. انسان در آغاز ولادت دارائے پارهٔ از خصایص است بے آنکه دارائے هیچ آن بوده باشد. مثلاً مے گرید بے آنکه بخندد، احساس درد مے کند بے آنکه احساس سلامت نموده باشد.
طفل در آغاز زندگانی پیش از همه چیز با پستان مادر آشنا مے گردد که طبیعت او را باین آشنائی[1] تا هنگام مقهور مے نماید. و چون خواهد صورت محسوسات را بشناسد پیش از همه چیز صورت مادر را تمیز مے دهد.
کم کم[2] احساسات او قوت گرفته صدائے مادر را از دیگر صداها مے شناسد، مهر و قهر او را از یک دیگر تمیز مے دهد، و میان تلخ و شیرین فرق مے گذارد.

[1] آشنائی ... مقہور ... یعنی احساس... اسے وقت کی آشنائی پر مجبور کرتی ہے یعنی احساساً نہیں بلکہ فطرتاً اُسے پسند کرتا ہے۔ [2] (کم کم) رفتہ رفتہ۔

رفته رفته زبان باز می کند - هر چه را
شنیده می گوید و شروع به گفتن می کند
از کلمات یک صدائی گرچه دارای دو حرف
باشد مثلاً به ، مه ، بعد از آن به دو صدائی
گرچه دارای چهار حرف باشد مانند به به ،
مه مه ، بابا ، ماما - بی آنکه بتواند به کلمات
سه حرفی تلفظ نماید گرچه دارای یک صدای
متحرک باشد مانند شیر ، مهر یا دو صدا
مانند شکر ، پدر و از زبان وی قیاس
قوای دیگر او را توان گرفتن .

در این مرحله زندگانی آغوش مادر دبستان
آموزگاری طفل است ، نه تنها دبستان
آموزگاری بلکه اول مرکز سعادت و شقاوت
او است ، اول مرحله خوشبختی و بدبختی
او - پس اگر بدین نظر بنگریم این منزل
خطرناک ترین منزل های زندگانی است ،
خطا نگفته ایم

در این مرحله است که صفحه خاطر طفل
مانند آئینه مصفا است و در برابر صورتها

زشت و زیبا را مانند صفحهٔ عکس است
در مقابل تمام اشیا ٭

اینجا است که اگر دیدهٔ او خوش دید
خوش بین مے شود و اگر بد دید بد بین۔
اگر گوش او حق شنید حق شنو و اگر باطل
شنید باطل شنو مے گردد ٭

اینجا است که گوش با زبان مے نماید همان
معامله را که دیده با دل مے کند۔ یعنی زبان
نمے گوید تا گوش نشنود۔ چنانکه دل نمے خواهد
تا دیده نه بیند ٭

بلے کر مادر زاد لال مادر زاد است ضروری
چه اگر شنیده بود مے گفت۔ پس زبانے که
در راست گوئی او نجات و در دروغ گوئی
او هلاکت است در این مرحله ثابت مے
شود که گناهش بگردن گوش است چنانکه
گناه گوش بگردن زبان است۔ زبان هم
ظالم است و هم مظلوم و این خصائص
زبان است ٭

از چشم و گوش و زبان گفتیم، و آنها را

بمنزلۂ سہ رکن از ارکان خوش بختی و بدبختی شمردیم و چہار بین کہ مہتر ین آنہا است ناگفتہ ماند، و آن قلب است کہ در این خانۂ عرشی و فرشی، جسمانی و روحانی، زمینی و آسمانی بادشاہی حقیقی مے نماید ٭

با این ہمہ قلب ہم در این مرحلہ دریافت[1] نمے کند سعادت و شقاوت خود را مگر بواسطۂ چشم و گوش و زبان کہ اگر خوش بختانہ شروع بہ زندگانی کردند او میسر ساز سعادت خویش و اگر در بدبختی ماندند او نیز دوچارِ شقاوت مے گردد ٭

نتیجہ آنکہ سعادت انسان بہ پاکیٔ قلب او ست و پاکیٔ قلب مربوط[2] بہ پاکیٔ چشم و گوش و زبان و پاکیٔ این سہ کاملاً مربوط است بہ لیاقت آغوش مادر ٭

باید دانست کہ طفل در آغاز زندگانی فرا مے گیرد رفتار را زود تر از آنکہ گفتار را فرا گیرد۔ چنانکہ مے بینیم مادر یا دیگرے در

[1] (دریافت نمے کند) حاصل نہیں کرتا ٭ [2] (مربوط) وابستہ ٭

برابر دیدۂ طفل چند ماہہ انگشتان خود را حرکت مے دہد و بہ زبانے کہ دارد بیا بیا مے گوید۔ روزے دو نمے گذرد کہ طفل تقلید مے کند رفتار مادر را بلکہ آنکہ بتواند لغت او را ادا نماید ❖

وہم باید دانست کہ طفل در ابتدائے نشو و نما کہ لوح خاطرش قابل پذیرفتن ہرگونہ نقش و نگار زشت و زیبا است ہر نقشے را کہ پیش از ہمہ پذیرفت نقش اصلی و رسم حقیقی مے گردد و محو نمودنِ آں از لوح خاطر وے مشکل مے شود ❖

و بالجملہ در ایں دبستان طبیعی اکتسابات اوّلیہ طفل را در گفتار و رفتار و ملکہ ہائے نفسانی و اختیارات عملی ہم رنگ خانوادۂ مے سازد کہ در آں دیدہ کشودہ، گوش فرا دادہ و زبان باز نمودہ ❖

فرض مے نمائیم دو طفل را از دو ملت مختلف بعد از ولادت، بلے[1] فاصلہ تبدیل محل نمایند۔ پس از آنکہ ادراکات[2] آنہا استقلال

[1] (بے فاصلہ) فوراً ❖ [2] (ادراکات آنہا) اُنکے حاصل کردہ خیالات ❖

یافت غالباً مشاہدہ مے شود کہ ہر یک منتقسمت شدہ است بہ خانوادۂ کہ در آں نشو و نما نمودہ است و طبیعت دوم در وجود آنہا حکمرانی مے نماید ٭

طفل در احوال نشو و نما و اکتسابات طبعی باقی است تا آں ہنگام کہ بایستے بدست تعلیم و تربیت سپردہ شود ، اینجا دو صورت حاصل مے گردد ، یکے آنکہ طفل ممکنست کسب کمال وارد گردد و دیگر آنکہ بحالِ[1] حوامیت باقی بماند٭

در صورت دوم حیوانے است گویندہ کہ اگر در مکتب آغوش مادر نیکو تربیت یافتہ خوش رفتار ، بے آزار ، بردبار و فرمانبردار است دیگر نہ شرور ، مغرور ، حریص ، طماع و مردم آزار۔ اوّل بے ضرر و کم منفعت و دوم بے منفعت و پر ضرر خواہد بود ٭

و اگر بدست تعلیم و تربیت سپردہ شود ، ممکن است دیانت معلّم چراغ عقل او را روشن کند و دست مربی اخلاق وے را مہذب نماید ٭

[1] بحال حوامیت باقی بماند، آں اپنی حالت پر رہے ٭

اما باز بشرطِ آنکہ بنائے تعلیم و تربیت
رُوئے اساس حسنِ پرورش وے در کشتِ
آغوش مادر گذاردہ شود، وگرنہ نمے تواں گفت
کہ دستِ آموزگاری و پرورش افزائی بتواند
ملکہ ہائے ناپسندیدۂ را کہ در آغوشِ مادر
فرا گرفتہ و برائے او مانند طبیعت دوم شدہ
بکلّی محو نماید۔

بلکہ غالباً دستِ آموزگاری بزشت و زیبا
ہر دو ندد مے دہد و نیک و بد ہر دو را
مے پروراند و آبیختاں ہا را آبیختاں تر مے
سازد۔ علے الخصوص کہ منضم بہ حسنِ پرورش
با قوتے ہم نبودہ باشد۔

دیدہ شدہ است کہ اخلاق ناپسندیدۂ
رسوخ یافتۂ در وجودِ طفلے از زیرِ دستِ تعلیم ہا
و تربیت ہائے گوناگوں مانند بادام تلخ شکر
آلودہ باطنِ خود را آشکار مے سازد و در
طے نمودنِ مسافتِ تعلیم و تربیت سموم فساد

لہ (آبیختاں... میسازد) بد کو بد تر بنا دیتا ہے۔ ٹہ (منضم) چسپاں۔
تلہ (رسوخ یافتہ) سرایت کئے ہوئے۔ کہ (زیرِ دست) ماتحت۔

او قوت گرفتہ چراغے پیش پاے شرارت وے افروختہ مے گردد ۔

نتیجہ آنکہ نیکو در آمدنِ طفل از مکتبِ آغوش مادر و پیمودنِ وے یک قسمت از مکتب اکتسابی را بہ ضمیمۂ حسنِ تربیت مبدءِ سعادت و خوش بختیٔ انسان است ۔

مدت ایں دورۂ زندگانی از ہنگام ولادت است تا رسیدن بحدِ بلوغ و رشد کہ ما آں را کودکی نامیدیم ۔

جوانی

یا

قسمتِ دوم زندگانی

چُو طفل از سرحد زندگانی گذشتہ قدم بہ عرصۂ جوانی مے گذارند، صاحبِ تکلیف[1] و راے مستقل مے گردند ۔

---

[1] (صاحب تکلیف) نیک و بد کے ذمہ دار ۔

آنکه انسان جوان است به اوّل سعادتے
که بر مے خورد این است که مے فہمد بزرگتر
سرمایۂ او وقت اوست و احساس مے کند
که وقت از دست رفتہ ہرگز بدست نمے آید
آنگاہ سرمایۂ پر بہائے خود را چہار قسمت
نمودہ، قسمتے را برائے رفع احتیاجات
شش گانۂ ضروریہ مے گذارد و قسمتے را
صرف کسب معاش مے کند، قسمت سوم
را بہ تحصیل علم و عمل یا تکمیل حرفت و
صنعت مے پردازد، و در قسمت چہارم از
تفریحات طبیعی و لذت ہائے روحانی و جسمانی
در دائرہ اعتدال عقلانی بہرہ مند مے گردد +
و چوں از وقت سخن گفتیم روا باشد
بگوئیم گرچہ نقد عمر را قیاس بہ مال نتواں
کرد ولے میتواں بہ وے تمثیل آورد و گفت
شخص عاقبت اندیش در[1] عین دارائی روزگار
تہی دستی خود را بدقت[2] مے بیند و در

---

[1] (در عین دارائی) جبکہ سب کچھ اس کے پاس ہو +
[2] (بدقت مے بیند) غور سے دیکھتا ہے +

مصرف نمودنِ نقدینۂ وافر حسابِ روزگار
درماندگی را نموده ہماں اندیشہ و احتیاط را
مے کند کہ در جزئے باقی ماندۂ آں نقدینہ
مے نماید ٭

روشن تر آنکہ شخص دارائے نقدینۂ بسیار
اگر عاقبت اندیش نباشد در صرف نمودن وجہِ[1]
جزئے دستش نمے لرزد و احتیاط نمے کند،
ولے چوں ہماں نقدینہ نزدیک بہ تمام
شدن رسید در بمصرف رسانیدنِ جزئے آں
احتیاط مے کند و اندیشۂ وافر مے نماید ٭

چوں دانا در عنفوانِ جوانی در بکار بردن
وقت عزیز خود ہماں احتیاط و اندیشہ را مے
کند کہ پیر جاہل در ایام آخرین زندگانئ خود
مے نماید، یعنی فریب غرور جوانی را نخوردہ
روز بلکہ ساعت از عمر گراں بہائے خود را
بے[2] عوض نمے گذارد و بیہودہ مصرف نمے
نماید ٭

---

[1] (وجہِ جزئی) تھوڑی سی رقم ٭ [2] (بے عوض نمے گذارد)
اس کے بدلے میں کچھ لیئے بغیر نہیں رہتا ٭

دیگر آنکه انسان جوان یا جوان دانا بزرگتر سعادتے که مے باید بدست آوردن رفیق دانائے مهربان است که در احوال مختلفه و در شدائد روزگار او را مدد برساند، گاه و بیگاه همدم، همقدم، مونس و محرم و در محنتهائے دوران شریک غم و الم او بوده باشد، پیش رو آئینه باشد که بنماباند عیب و نقص او را و پشت سر در حمایتش مانند سپر گردد و چه باشد که از گفته هائے خویش شعرے در این مقام شاهد آورم ؎

از پئے اکسیر اعظم با هزاران جد و جهد
این جهان را اے برادر گر بگردی سربسر
بهتر از یار موافق مے نه یابی کو ترا
پیش رو آئینه باشد پشت سر گردد سپر

بلے انسان بیش از همه چیز حاجتمند رفیق شفیق است ✤

و بالجمله انسان جوان در دورهٔ جوانی قوت هائے مادی و معنوی خود را به کمال مے رساند از طراوت عهد شباب بهره مے برد، اساس

سعادتِ خود را برائے قسمت ہائے دیگر عمر بلکہ برائے آنانکہ از وے باز مے مانند محکم مے سازد :- و این است معنیٔ پیری در جوانی از نکتۂ نظرِ اخلاقی ٭

جوانِ دوم آنکہ در مکتبِ آغوشِ مادر تربیت نیکو نیافتہ و تحصیلات وے (اگر اکتسابی کردہ باشد) بجائے نفع ضرر بخشیدہ و اخلاقِ ناپسندیدۂ او را قوت دادہ است، چوں قدم بہ عرصۂ جوانی بگذارد و خود را بے نیاز از پدر و مادر بہ بیند مغرور گشتہ سر از اطاعت ایشاں بہ پیچد و ہر چہ بدست آورد در قمار نادانی ببازد، بدبختی را برائے خود و رسوائی را برائے خانوادہ اش تدارک نماید ٭

و این است معنیٔ جوانی در جوانی از نقطۂ نظرِ اخلاقی ٭

پدر و مادر ہم در این حال ہر چہ مے بینند نتیجۂ بدِ تربیت ہائے اوّلیہ است کہ بہ طفلِ خود روا داشتہ اند و خود کردہ را تدبیر نیست ٭

در ایں مرحلہ چیزے کہ مے تواند جوان مغرور را تا یک درجہ از خوابِ غفلت بیدار کند اوّل شدائدِ روزگار است کہ ہوا و ہوسہا را از سرِ او دور نماید و دیگر رفیق دانائے است کہ بہ حسنِ معاشرت رفتہ رفتہ او را بہ ہوش آرد و تصرّفے[1] در اخلاق او بنماید۔ گرچہ ملکات[2] رسوخ یافتہ تغییر ناپذیر است۔ مدت ایں زندگانی از حدِّ بلوغ است تا سنِ وقوف یاسی سالگی ٭

در ایں جا سخن ناگفتہ ماند کہ ما را مجبور بہ بازگشت نمودن بآغازِ ایں قسمت از زندگانی مے نماید ٭

و آں سخن ایں است کہ چوں طفل بحدِّ بلوغ و رُشد رسید و دورۂ بے اختیاری او سپری[3] شد یعنی دارائے رائے مستقل گردید، ممکن است بواسطۂ[4] غضب شدن

[1] (تصرّفے) تبدیلی ٭ [2] (ملکات ... ناپذیر است) پختہ عادتیں تبدیل نہیں ہوا کرتیں ٭ [3] (سپری شد) ختم ہوگیا ٭
[4] (بواسطہ) بہ سبب ٭

بعضے از حقوق او به بدبختی[1] بزرگے بر خورد که تا آخر عمر وبالش دامنگیر او و خانوادهٔ گذشته و آئیندهٔ اش گردد۔

و ایں سخن را به سه کلمهٔ ذیل عنوان مے نمائیم :-

یعنی غصب[1] حق[2] اطفال[3]

ایں سه کلمه گرچه به نظر سهل و ساده مے آید و لے چوں به کنهش[2] بر خوریم و به نظر دقت[3] به آنها بنگریم خواهیم دید که مے تواند ریشهٔ[4] تمام بد بختی ها بوده باشد۔ بلے در عالم اجتماعی رسیدن اطفال به حقوق مشروعهٔ خویش سر چشمهٔ سعادت است و مغصوب شدن حقوق آنها پایه و مایهٔ بد بختی و شقاوت۔

و در میان حقوق اطفال دو حق از همه مهم تر است که غصب شدن آنها در شورش

---

[1] (به بدبختی بزرگے بر خورد) ایک بڑی بدبختی سے دوچار ہو جائے۔ [2] (کنهش بر خوریم) اسکی تہ تک پہنچیں۔ [3] (نظر دقت) غور کی نگاہ۔ [4] (ریشه) جڑھ۔

بختی و بد بختیٔ ایشاں بدخلیت ختم وارد +
اول حق کسوت[1] و حرفت است کہ چوں
طفل دارائے اختیار و صاحب رائے مستقل
گردید در انتخاب کسوت و حرفت آزاد باشد
و ہیچ قوہ اُو را بہ در بر کردن جامۂ موروثی و
پیروی نمودن از حرفت پدری مجبور نہ نماید +
کہ اگر در ایں مورد میل اولیائے اطفال
یا ملاحظاتِ دیگر طفل را مجبور بہ کسوت و
حرفت موروثی کند ایں مجبوریت نہ تنہا کودک
بیچارہ را دو چار بدبختی مے نماید بلکہ بسا
مے شود کہ رسوائی را بہ خانوادۂ اُو جلب
مے کند و شاید در کشا کش حوادث دہر
بہ اساسِ قومیت و ملیت ہم خلل مے رساند
چہ[2] بسیار مے شود کہ میل[3] طبیعیٔ طفل
بغیر کسوت و حرفتِ موروثی است ، طبع اُو
برائے آں کسوت سازگار نیست و دماغ اُو
برائے آں حرفت ساختہ نہ شدہ است +
شغل برائے شخص نا مناسب و شخص برائے
کار نا اہل ، و کیست نداند فساد بزرگ ایں کار را

[1] (کسوت و حرفت) لباس اور پیشہ + [2] (چہ) کیونکہ + [3] (میل طبیعی) قدرتی رغبت +

در عالم اجتماعی۔ بلے اختلاف سلیقه ها و طبیعت ها مانند اختلاف صورت ها و خلقت ها است ۰

پس بر اولیاے اطفال است که در آغاز جوانی حق اختیار نمودن کسوت و حرفت را از نورسان خود غصب نه نمایند، آنها را بحق خود برسانند، آبروے خانواده را محفوظ دارند و شاید تحصیل شرف هم بنمایند۰

زیرا که طفل چون در انتخاب کسوت و حرفت آزاد شد یا جامهٔ موروثی را اختیار مے کند و حرفت پدری را پیروی مے نماید که همرنگ خانواده است ۰

و اگر تغییر و تبدیل داد یا به کسوت و حرفت محترم ترے تبدیل مے دهد یا به پست تر، اگر پست تر شد تا اهلے از خانواده بیرون رفته آبروے خانواده محفوظ ماند و اگر بهتر و بالاتر شد درے از شرافت و افتخار به روے خانواده کشوده گشته است۔ و هم به اساس اجتماعی خدمتے شده زیرا که کار به اهل خود و اهل به کار خویش رسیده است۰

ک (اساس اجتماعی) پبلک ۰

کسے تصور نکند کہ مے خواہیم اختلاف
کسوت و حرفت را در بلندی و پستیٔ مقام
افرادِ ملت مدخلیت بہم اند ، زیرا کہ کسوت ہا
و حرفت ہا ہمہ در جائے خود احترام دارند
و در عالم[1] اجتماعی وضیع و شریف یکسان
اند ، شرافت موروثی لغو است تقدم[2]
فضلی است و امتیاز تنہا بہ دانشمندی و پرہیزگاریؒ
و تا اصل مطلب را روشن تر نمودہ
باشیم مے نویسیم کہ اگر در احوال اجتماعی
خود بدیدۂ بصیرت نظر نمائیم خواہیم دید کہ
اغلب علمائے بزرگ روحانی مثلاً کہ مصدر
خدمات مہم بہ دین و ملت شدہ اند شرافت
اوّلِ[3] سلسلہ بودن را دارا بودہ اند و
ہمچنیں بسیاری از مردانِ بزرگ از اربابِ
شمشیر و قلم وغیرہ کہ خدمات بزرگ نمودہ اند
در کسوت و حرفت خود اوّلِ سلسلہ مے باشند ؎
و از طرف دیگر ملاحظہ مے کنیم از وجود

---

[1] (در عالم اجتماعی) قومی حیثیت سے ؎ [2] (تقدم فضلی) علمی برتری ؎

[3] (شرافت . . . بودہ اند) یعنی لباس اور پیشہ کے لحاظ سے وہ ابتدائی یعنی ادنی حالت میں تھے

تا اہلاں در کسوت[1] و حرفت موروثی چہ بدبختی ہا شامل حال قوم شدہ و مے شود و چہ خیانت ہا بہ دولت و ملت نمودہ و مے نمایند ٭

پس روحانی[2] زادہ نباید جبراً روحانی گردد و امیر و دبیر زادہ نباید قہراً امیر و دبیر شود۔ فرزند طبیب چہ لازم است کہ حتماً طبیب گردد، تاجر و کاسب زادہ را کہ گفتہ است کہ حکماً باید تاجر و کاسب باشند ٭

مولائے[3] متقیاں مے فرماید تربیت نکنید اولاد خود را بہ تربیت خویش زیرا آنہا خلق شدہ اند برائے زمانے غیر از زمانِ شما ٭

نتیجۂ سخن را خطاب بہ پدران دانشمند نمودہ مے گوییم، اے اباء کرام اگر اولاد خود را دوست میدارید، اگر بہ کسوت و حرفت خود علاقہ[4] دارید، اگر شرافت عالم اجتماعی را محترم مے شمارید حق مشروع اولاد خود را غصب نکنید و آنہا را مجبور

[1] (در کسوت ۔۔۔۔ موروثی) یہ اشارہ ہے آسودہ حال لوگوں کیطرف ٭ [2] (روحانی زادہ) یعنی مولوی کا بیٹا ٭ [3] (مولائے متقیان) حضرت علیؑ ٭ [4] (علاقہ) دلچسپی ٭

نه نمائید که حکما در کسوت و حرفت شما در آیند۔
آنچه گفته شد ، با مسئلهٔ بیرون رفتن از
زیچی[1] که مذموم است ، منافی نیست ، بلکه
همان مسئله را به حقیقت تائید مے نماید۔
دیگر حق همِ جوانان که ممکن است مغصوب
گردد و روزگار زندگانیِ آنها را تیره و تار
نماید و به ارکانِ عالمِ اجتماعی خلل برساند
حقِ زناشوئی است و آن در موقعِ تبدیل
زندگانیِ تنہا است به زندگانی با غیر که ما
در اوّل[2] مقاله تعبیر کردیم به "تقسیم زندگانی
از نقطهٔ نظرِ اجتماعی"۔
تا آن هنگام که شخص به تنہائی زندگانی
مے نماید یعنی خانوادهٔ تشکیل نداده و همسر[3]
اختیار نه نموده است خیر و شر زندگانیِ او بخود
و خانوادهٔ که در آن زیست مے نماید میرسد۔
امّا چون در قسمت دوم زندگانی از نقطهٔ
نظرِ اجتماعی قدم نهاد و شریکے برائے خود

---

[1] (زیچی) حدود - اندازه - دائره۔

[2] (اوّل) شروع - آغاز۔ [3] (همسر) بیوی - زوجه۔

اختیار کرد خیر و شر او از خود و خانواده اش تجاوز کرده به دیگرے سرایت میکند و دست این تجاوز به دامان عالم اجتماعی میرسد و بلکه با سعادت[1] و شقاوت دنیاره پیدا میکند +

بلے سعادت دنیا به سعادت ملت ها است و سعادت ملت ها به سعادت قوم ها و سعادت قوم ها به سعادت قبیله ها و سعادت قبیله ها به سعادت خانواده ها و سعادت خانوادگی حاصل نمے شود مگر به حُسنِ تشکیل خانواده و حُسنِ تشکیل خانواده مربوط است به حسنِ انتخاب تشکیل کنندگان و حُسنِ انتخاب با مقهوریت و مجبوریت صورت نه پذیرد +

انسان جوان که خواهد از عالم تنهائی برهد و در عرصهٔ زندگانی با غیر قدم بگذارد و نخستین بایه بجائے از عقل و رشد، رسیده باشد که که خود معنئ این تبدیل زندگانی را احساس نماید و ثمرهٔ مشروع آں را درک[2] کند، بفهمد نقشهٔ بقیهٔ زندگانئ خود را چگونه میکشند،

[1] (سعادت و شقاوت) بھلائی، برائی + [2] (درک کند) سمجھے +

رشتۂ آسایش خویش را بکجا منتصل[1] مے نماید، باکی ہمسرے شود، چہ کس را در زندگانی عزیز خود شرکت مے دہد و بالجملہ گوہر گراں بہاے آزادیٔ زندگانی تنہائی را بہ چہ قیمت مے فروشد کہ بدبخت نشود و دیگرے را بدبخت نکند و شہد حیات را در کام خود و دیگرے تلخ نہ نماید۔

در ایں مرحلۂ مانند بسیاری از مراحل زندگانی، فرقے میان پسران و دختران نمے باشد و تکلیف[2] اخلاقی ہر دو بطور تساوی است۔

با ایں مقدمۂ مختصر مے تواں بہ مقصد نزدیک شد و گفت در ایں تبدیل حیات، در ایں مرحلۂ خطرناک، در ایں پرتگاہ ہولناک زندگانی اولیاے جواناں را فرض است کہ آنہا را دستگیری نمایند، از یک طرف راہ رستگاری را بہ آنہا بنمایند و از دیگر طرف ہیچ گونہ مجبوریت شامل حال ایشاں نہ نمایند کہ مجبوریت جواناں و غصب حق آں ہا

---

[1] (منتصل مینماید) جوڑتا ہے۔ [2] (تکلیف) فرض۔

در این مرحلهٔ زندگانی و در این مسئلهٔ اجتماعی شرعاً و عقلاً، عرفاً و عادتاً گناه است و به اساس قومیت و ملت، چنانچه گفته شد، خلل مے رساند ؛

و چون این مقالهٔ مختصر براے آگاه نمودن پدران و پسران، مادران و دختران یعنی بزرگان و کوچکان نوشته مے شود به مصلحت در این مسئلهٔ هم به اشارهٔ مختصر قناعت نموده مے گذریم و مے گوییم که اگر به مفسده هاے بزرگ که در عالم اجتماعی ما هویدا است بدیدهٔ دقت نظر نماییم خواهیم دید که سرچشمهٔ آنها باز نمے گردد مگر به نقطهٔ بدے تشکیل خانواده ها و بدیِ مذکور راجع نمے گردد مگر به خبط و خطاے که در موقع تبدیل زندگانیِ منفرد به زندگانیِ یا غیر صورت پذیرد و مهم ترین خبط و خطاهاے مذکور سلب اختیار و حق جوانان است در این مقام ؛

چیزے که در این مسئله قابل توجه است

این است که در امور مذہبی ، در عادات و رسوم تیکوئی ملّی ، در آب و ہوا و مکان ، در احوالِ جسمانی و روحانی و در احتیاجات زندگانیِ خانوادگی و عقلانی اختلاف بسیار میان مردم مشرق و مغرب ہست و ہیچ گاہ نمی توانند از یک دیگر تقلید و تبعیت[1] کامل بہ نمایند ۰

در این صورت بہ ملت لازم است (و مخصوصاً بہ خانم ہاے محترمے کہ تازہ مے خواہند در سایۂ ترقیات عصرِ حاضر خود آرائی نمودہ قدم در عرصۂ آزادی بگذارند) کہ از روے بے خبری تقلید جاہلانہ نہ کنند و آزادی را بہ تبعیت نمودن از عادات و رسوم اجانب تعبیر نہ نمایند و بدانند کہ آزادی و ترقیِ ہر قوم باید در حدودِ احتیاجات طبیعی و در دائرہ آداب و رسوم تیکوئی ملّی متناسب با احوالِ جسمی و روحی آں قوم بہ اقتضاے آب و ہواے آں مملکت بودہ باشد تا بجاے نفع ضرر نرسانند و بجاے ترقی

[1] تبعیت ، پیروی ۰

نمودن تنزل ندہد کہ اگر غیر از این باشد در تقلید جاہلانہ آنچہ داریم از دست می رود و آنچہ می طلبیم بدست نمی آید و روان حافظ شاد کہ گفت ؎

گشت بیمار کہ چون چشم تو گردد نرگس
شیوۂ این نشدش حاصل و بیمار بماند

سالخوردی

یا

قسمت سوم زندگانی

پس آنچہ گفتہ شد از حالِ کودکی و جوانی در دورۂ اوّل و دوم زندگانی احوال دورۂ سوم کہ نتیجۂ مقدماتِ زشت و زیبای پیش است باشناسائی آن کس کہ بہ منزل گاہ سالخوردی می رسد نوشتہ خواندہ می شود و ناخواندہ دانستہ می گردد ؛

انسان در ایں مرحلۂ زندگانی کہ از سی سالگی
شروع مے شود و در شصت سالگی بہ پایاں
مے رسد مے دَرَوَد آنچہ را کہ در دورۂ اوّل و دوم
کِشتہ و بکار مے بَرَد آنچہ را کہ از نیک و بد
و از خیر و شر فرا گرفتہ و مے رسد بہ آنچہ
مُقدّمات آں را از پیش تدارک دیدہ است[1]۔

آنکہ از مکتب آغوش مادر بیکو در آمدہ در
دبستان لایقے کسب ہنر نمودہ و دارائے ملکات
حسنہ و صفات پسندیدہ شدہ و پس از تکمیل
تحصیلات علمی و عملی با مناسبت میل طبیعی
بہ اقتضائے قوّۂ روحی و دماغی خود بہ مشغلۂ
با شرافتے کہ قابل ترقی باشد پرداختہ و کار
معیشت را منتظم ساختہ، بہ علاوہ ہمسر تحوئے
ہم تن مہربانے برائے تشکیل خانوادہ بمیل خاطر
خود بدست آوردہ، او و ہمسر مہربانش ہر دو
از خوش بختانند، معنی زندگی و دنیا را مے
فہمند۔ در شرکت زندگانی ہر یک تکلیف خود
را ادا مے کنند۔ ہر دو باہم رشتۂ سعادت را

[1] از پیش تدارک دیدہ است، پہلے سے انتظام کر رکھا ہے۔

نگاہ میدارند، ہر دو تحصیلِ تموّل و اعتبار مے نمایند و از آنچہ بدست آوردہ ذخیرہ براے بازماندگاں مے گذارند ؂

این دو تن باہم بخوشی زندگانی مے کنند، باہم ترقی مے نمایند، باہم پدر و مادر مے شوند، باہم اولاد مے پرورانند، باہم یادگارہاے نیکو مے گذارند، در دنیا باہم پیر مے شوند و باہم از این سراے فانی مے گذرند ؂

کار دنیا را بہ حُسنِ علم و عمل و کسبِ افتخار و شرف ساختہ دارند و کار آخرت را بہ پرستشِ یزدانِ پاک و مہربانی با آفریدگان پرداختہ، بازماندگانِ ایشاں براے آنہا باقیات صالحات اند و نام نیک ایشاں در صفحۂ روزگار بہ شرف و افتخار باقی است۔ این است معنیٔ سعادت این است حقیقتِ خوش بختی ؂

تا رُوے دیگرِ سخن ناگفتہ نماند مے خواہیم بگوییم ۔ آنکہ در مکتبِ آغوشِ مادر تربیت نیکو نیافتہ و قسمتِ دوم زندگانی را کہ دورِ جوانی است بہ باطل گذرانیدہ، خواستہ است

آنچه را کہ بہ آں نہ رسیدہ و رسیدہ است بہ آنچہ نخواستہ، علی الخصوص کہ گرفتارِ ہمسیر ناموافق ناسازگارے ہم شدہ باشد، ایں دو تن ہمیشہ دنیا را تاریک مے بینند و راہِ سعادت را باریک، نہ بہ عشرت زیست مے نمایند و بہ حسرت از ایں عالم مے روند وگاہ مے شود کہ آلایش وجود آنہا قرن ہا زلال زندگانی قومے را مکدر و زہر رفتار شاں حیاتِ اجتماعی ملتے را مسموم مے نماید۔ ایں است معنیٔ شقاوت ایں است حقیقت بدبختی ۔

بدیہی است زادگانِ ایں خانوادہ بہ چہ طینت بہ دنیا آمدہ و بہ چہ کیفیت نشو و نما مے نمایند۔ و آثارِ وجود آنہا در عوالمِ اجتماعی چیست و چہ نیکو گفتہ سعدی، روانش شاد ۔

عاقبت گرگ زادہ گرگ شود
گرچہ با آدمی بزرگ شود

پیری

یا

دورۂ چہارم زندگانی

انسان چوں دورۂ سیم زندگانی را پیمود و قدم در مرحلۂ چہارم نہاد و دنیا را پشت سر گذاشتن بخشید و آخرت را پیش رو ٭

علامت ہائے پیری از سستی قوائے پنجگانۂ ظاہری و باطنی، سفید شدن مو و درہم افتادن رو و خمیدہ گشتن قامت و ناتوان شدن طبیعت و آثار بسیار در وجود او ہویدا مے گردد ٭

روز بروز بنیان ہستی او رو بہ انہدام مے گذارد و در ایں مرحلہ خوش بختی و بدبختی شدید تر از مراحل گذشتہ نمودار مے شود ٭

انسانِ سعادتمند یعنی آنکه و بستانِ آغوشِ مادر را پیکوشے نموده دورهٔ کودکی و جوانی و سالخوردی را آنگونه که باید گذرانیده، از فضایلِ بشری بهره مند شده، دانستنی[1] ها را در حدِ استعدادِ خویش دانسته و رفتار کردنی[2] ها را بقدرِ امکان رفتار نموده، در مراحلِ خطرناکِ زندگانی سعادتِ آزادی را ادراک کرده و آثارِ بزرگ از خود در دنیا باقی گذارده، خانوادهٔ سعادتمندے بر خانواده هائے ملتِ خود افزوده زادگانِ بالیاقتے را بحدِ کمال رسانیده و بالجمله از مرهونیتِ نزدِ خالق و خلق و وجدان و وطن خود رهانیده در این مرحله دستش از اکتساباتِ عملی مے کشد و به اکتساباتِ روحانی و لذایذِ معنوی تا آخرین نفس مداومت مے دهد ٭

پیرِ دانا بواسطهٔ ذخیره هائے مشروعی که برائے این مرحله از زندگانی تدارک نموده معاشِ خود را تامین[3] شده، آثارِ وجودیهٔ خود را در این جهان

[1] (دانستنی ها) معلوم کرنیکے لایق باتیں ٭ [2] (رفتار کردنی ها) عمل کرنیکے لایق باتیں
[3] (تامین شده) قایل تسلی ٭

از ہر طرف فزوداں ، و خلق را حاجتمندِ تجربہ ہا و فکر ہائے سنجیدۂ خود مے بیند و بالآخرہ آخرین تابشِ انوارِ ہستیِ خویش را در این عالم مانندِ اشعۂ[1] خورشید در ہنگام غروب کہ بر قلّہ[2] ہائے کوہ ہائے بلند بتابد بر فرازِ افکارِ بزرگانِ جہاں تاباں مشاہدہ مے نماید - و آخرین نفس را با رضائے خلق و خالق از او و رضایت او از ہمہ ، تسلیم مے نماید ، پیکرِ خاکی را بدستِ تاک و روانِ پاکِ تابناکِ خویش را بدستِ دل ہائے پرُ محبتِ ہوا خواہانِ خود مے سپارد۔ این است بہشتِ دنیا و این است سعادتِ ابدی۔

و چوں پیرِ دانا در مرحلۂ پیری احتراز مے کند از ہرچہ لازمۂ عہدِ کودکی و جوانی است از این رُو تعبیر کردیم بہ ، پیری در پیری ، از نقطۂ نظرِ اخلاقی۔

اما پیرِ نادان مرحلۂ چہارم زندگانی را بہ جوہرِ بدبختی و حقیقتِ بے سعادتی مے گذرانُد

[1] (اشعہ) شعاع کی جمع - چمک - کرن۔ [2] (قلہ) چوٹی۔

میگوید آنچه را که نمے کند و نمے کند آنچه را
که میگوید ، صفات رذیلہ کہ یک عمر با او
بسر بردہ بر وجودش غالب ، حرص و طمع
بر او مستولی ، خلق از شر دست و زبان او
در آزار ، نہ خود از خود راضی و نہ خلق و
خالق از او - در پیری بہ ہوس ہاے جوانی
مے پردازد و بہ طبیعت کودکی باز گشت مے
نماید +

این است معنئ ، جوانی در پیری از نقطۂ
نظر اخلاقی - ہمہ کس از دیدار او بیزار ، ہمہ
کس مرگ او را خواستگار ، تا برود و صفحۂ
روزگار را از لوث و جود خود پاک نماید +

گناہِ این گونہ پیرانِ جاہل در عالمِ حقیقت
بہ دوشِ آغوشِ مادر و دستِ ناقابل مُربّی و
زبانِ بے حسّ معلّم یا دماغِ نالایق خود ایشان
(چنانکہ گفتہ شدہ) و یا ، بیادہ سرائی ، بگردنِ
ربّ النوع شقاوت است - چہ از پروردگار
سعادت جز از سعادت صادر نمے شود +

از تقسیمات زندگانی باقی ماند تقسیم آخرین

یعنی، زندگانیٔ، علمی و زندگانیٔ عملی، از نقطهٔ نظر تکلیفی. اگرچه بیان این مطلب در خلال[1] مطالب گذشته آشکار شد ولے تا بکو روشن شده باشد مے گوئیم قسمت اوّل و دوم زندگانی را زندگانیٔ علمی و قسمت سیم و چهارم را زندگانیٔ عملی مے خوانیم +

یحیی - دولت آبادی

---

[1] (خلال) موقعہ بموقعہ +

باب دوم

نظم

ماہ

اے ماہ چہ ماہی ار بگویم
چوں تو نبود، چہ چارہ جویم
بر روئے تو خیرہ خیرہ دیدم[1]
بر جملہ کواکبت گزیدم[2]
تو شمع خدایہ فقیری
درخورد[3] سرائے ہر امیری
تو نوری و رشید[4] عالم افروز
بنمائے نمودہ شب و روز

---

[1] (خیرہ خیرہ) گھور گھور کر۔ [2] (بر جملہ ۰۰۰۰ گزیدم) میں نے تجھے سب ستاروں سے بڑھیا پایا۔
[3] (درخورد) لائق۔ [4] (رشید) نور۔

هر لحظه بصورتے در آئی
پنهاں شوی و ز نو بر آئی

رُشدِ تو همیں سه پنج روز است
زاں پس همه تیرگی و سوز است

هنگام هلال همچو ابروے
در پردهٔ رُخ بتانِ مشکوے[1]

از روزنهٔ خرابه است نور
اندام پری نماید از دور

در کوه چو چشم و ابروانت
بیروں نگنی ، همه جهانت

در دل بخیال تناکه[2] مه روے
از بام نموده طاقِ ابروے

عکست به کنار بحر دیدم
پیراهن صابری دریدم

از موج به موج گلرخانت
میرفت ، ز دیده پیروانت

یک سلسلهٔ شمع بود در آب
از باد فتاده در تک و تاب

---

[1] (مشکوے) حرم سرا ۔ [2] (تناکه) شاید ۔

روبت چو به آسمان دیدم
این طرفه ز غیب به شنیدم
مه به فلک است و ماهتاب است
باقی همه نقش ها بر آب است
ا - و - طهرانی

عذر تقصیرات

ای اختر کاخ و کشور جم | تا کی به خلاف راه سپاری
زان دور نشاط و عهد خرم | آخر چه شود که یاد آری
بس موکه سفید کردی از غم | کوتاه کن این سیاه کاری
روزی ز وفا و مهر از هم | این کشته روشنی ز سرگذاری

گم نیست ز خاک ما اثر هم

ای آنکه ز بعد ماهی پا | در ملک وجود شاد و خندان
آباد چو بنگری و زیبا | سرتا سر این سرای ویران
چون روی تهی بکوه و صحرا | آزاد تر از هوای بستان
یاد آر ز روز مشت ما | وین حالت هولناک ایران

بهتر شود از پدر پسر هم

چون رخت سیاهی از جہاں بست — اے کودک عہد روشنائی
وین نحسی روزگار بشکست — کرد اختر سعد خود نمائی
دانش بہ سریر حکم بنشست — در داد ندائے پادشائی
دانم کہ گذشتہ نام ما ہست — اخلاف بہ جرم تیرہ رائی

تو پردہ مباش و پردہ در ہم

بشنو نہ درون پردہ تا من — این راز بہ پردہ با تو گویم
کامروز بپائے فکر روشن — این راہ چنانکہ ہست پویم
نے دامن کس کنم ملوّن[1] — نے جامۂ خوب و زشت شویم
تا مرگ چو غنچہ دم نہکمن[2] — وز بادہ تہی شود سبویم

زین قصہ ترا رسد خبر ہم

چون سبزہ دمے کہ ما دمیدیم — در گلشن و باغ زندگانی
از سردی باد مہر[3] دیدیم — در لالہ طراوت جوانی
تا نالۂ بلبلان شنیدیم — افسردہ ریاض شادمانی
آوخ[4] کہ از این چنین بریدیم — امید و ہوائے کامرانی

وین خار شکست در جگر ہم

گیرم کہ در قفس ستودند — وین مرغ شکستہ پر شد آزاد

---

۱ (ملوّن) داغدار ۔ ۲ (نہکمن) پوشیدہ جگہ ۔
۳ (مہر) شمسی مہینوں میں سے دسواں مہینہ یعنی اکتوبر ۔
۴ (آوخ) حرف ندبہ یعنی ہائے ۔

وز صفحۂ خاطرش نزدودند[1] اندیشۂ بند و بیم صیاد
یا خنجر آں بہ تیغ سودند تا بشکندش بہ سینہ فریاد
ویں نغمہ بہ پردہ ہا سرودند کز تاب و تواں "کمالی" افتاد

نے بال دگر شوند نہ پر ہم

حاصل چہ ازیں کشودن پر یا بال شدن بہ تیغ گلنار
دارد چہ زبان و شود دیگر خاموشی و نالۂ من زار
ایں باغ کہ خشک گشت و بے بر روید بجائے ہر گلے خار
شد چہرۂ آسماں تگدار در پردۂ شب بماند اسحار[2]

کندند ز مرغ صبح سر ہم

اے چشمۂ آفتاب گلزار مارا بہ خطر در ایں سیاہی
اے طلعت صبح پردہ بردار وز حالت ما ببر تباہی
اے باد بہار شو پدیدار ویں باغ بکن چنانکہ خواہی
باشد کہ در ایں چمن دگر بار گل ہائے نہد بہ تخت شاہی

ابر آید و آورد گہر ہم

ایں باغ شود دوبارہ شاداب اے مرغک خوش نوائے مسکیں
خوش باش کہ باز دہد تاب در باغ بنفشہ زلف پرچیں
رخشندہ تر از فروغ مہتاب آید بہ چمن دوبارہ نسریں

---

[1] (زدودن) کھرچنا ۔ [2] (اسمار) سحر کی جمع ۔ صبح ۔

خوش باش کہ باز خیزد از خواب   ایں صبح نہادہ سر بہ بالیں
باشد پئے ہر شبے سحر ہم
مرزا حیدر علی کمالی

جعفر خاں از فرنگ برگشتہ

(بر وضع حالات وطن خود ابراد وارد مے آورد)

رُفقا شرح غم و غصہ[1] من گوش کنید
شرح حالِ من و وضعِ وطن گوش کنید
یادِ آں روز کہ در خاکِ اُروپا بودیم
روز و شب در ہمہ جا گرمِ تماشا بودیم
بہ رُخِ ماہ رُخاں والہ و شیدا بودیم
اوّلِ صبح ہمہ گرمِ ٹوالٹ[2] بودیم
اوّلِ شب بہ ہوٹل[3] ساکت و صامت بودیم
خوشی و عیش بہ ہر گونہ فراہم شدہ بود

---

[1] (غصہ) رنج ۔ [2] (ٹوالٹ) انگریزی، ٹائیلٹ یعنی چہرے کی صفائی اور درستی ۔ [3] (بہ ہوٹل ساکت و صامت بودیم) ہوٹل میں خاموش اور تھکا ہوا بیٹھا تھا ۔

دلِ ما فارغ و آسودہ ز ہر غم شدہ بود
در اُردوپا نہ کسے شیخ[1] معمم شدہ بود
نہ کسے ہُوچی[2] و بیکارہ و بارو[3] مے بود
نہ سگے بود و نہ آوازۂ عُوعُو[4] مے بود
وقتِ بیکاریٔ خود بندہ رُمان[5] مے خواندم
گاہ تاریخچۂ ماہ رُخاں مے خواندم
گاہ اخبارِ نو از وضعِ جہاں مے خواندم
گاہ سرگرم قرابت بہ قرایت[6] خانہ
مے شنیدیم ز مادام[7] گہے افسانہ
نہ کسے خوں جگر و خستہ زہر اشراف[8]
اغنیا را بہ دراویش نہ بود اجحاف[9]
گرم کار آمدہ ہر کاسب[10] و ہر علاف[11]
اخترِ فضل و ہنر داشت فزورش ہمہ وقت
بود در شہر بہ ہر گوشہ نمایش ہمہ وقت

[1] (شیخ معمم) دستار پوش ملا۔ [2] (ہوچی) آوارہ گرد شخص۔
[3] (بارو) مفت خورہ آدمی۔ [4] (عُوعُو) کتّے کے بھونکنے کی آواز۔
[5] (رُمان) فرانسیسی لفظ ہے یعنی ناول۔ [6] (قرایت خانہ) اخبارات پڑھنے کا کمرہ۔ [7] (مادام) انگریزی میڈم، خانم۔ [8] (اشراف) رئیس شہر۔ [9] (اجحاف) ظلم زیادتی۔ [10] (کاسب) دکاندار۔ [11] (علاف) مویشیوں کا چارہ بیچنے والا۔

بازتلگرافِ[1] ز هر گوشہ خبر مے آمد
ہر زماں دلبر ماہ روے ز در مے آمد
آسماں ہم بہ نظر نوع دگر مے آمد
ہمہ وقت از دل و جاں خرم و خنداں بودیم
نہ گرفتارِ وکیلانِ[2] نہ وزیراں بودیم
حالِ[3] چند است کہ من واردِ طہراں شدہ ام
از گلستانِ اُروپا سوے زنداں شدہ ام
یا کہ از ساحلِ امید بہ طوفاں شدہ ام
اندر ایں شہر زن و مرد سیاست[4] باف اند
ہمہ بیچارہ و بیکارہ و لے حرّاف[5] اند
گفتہ بودند دریں شہر بود شعبدہ باز
از زمیں سوے ہوا مے کند اخفر پرواز
بہر تفریح بیایند بہ بازار گراز[6]
گاہ در "مسجدِ شاہ" معرکہ آغاز کنند
مرد و زن جملہ سوئے معرکہ پرواز کنند

[1] (تلگراف) تار برقی ۔ [2] (وکیل) ایرانی پارلیمنٹ کا ممبر ۔
[3] (حال چند است) اب تھوڑے عرصے سے ۔
[4] (سیاست باف) سیاسی جھگڑے ڈالنے والے ۔
[5] (حرّاف) باتونی ۔ [6] (گراز) سؤر ۔

حال اینجا نہ گرامفون[1] نہ سازے داریم
نہ یکے لوطی[2] و نہ شعبدہ بازے داریم
بہر مجنونِ دلِ خود نہ ایازے داریم
لوطیاں آخر ازیں شہر کجا غیب شدند
ہمہ در زیر زمیں یا بہ ہوا غیب شدند
حقہ بازان[3] ہمہ سرگرم سیاست شدہ اند
لوطیاں از دل و جاں حامیٔ ملت شدہ اند
علما ریزہ خورِ سفرۂ دولت شدہ اند
حالتِ مردمِ ایں شہر خجالت دارد
قلبم از حالتِ ایں قوم ملالت دارد
رفقا زود ترک قصدِ سفر باید کرد
از چنیں شہر و چنیں وضع حذر باید کرد
مادموزال[4] بہ اروپا است خبر باید کرد

---

[1] (گرامفون) گراموفون *

[2] (لوطی) ایک طائفہ ہے جو بازاروں میں ساز
بجاکر بھیک مانگتے ہیں *

[3] (حقہ بازاں ... شدہ اند) تمام دھوکے باز اشخاص
پولیٹیکل میدان میں اتر آئے ہیں *

[4] (مادموزال) فرانسیسی لفظ ہے بمعنی لڑکی *

اے حریفانِ دغل پیشہ خدا حافظ تان
اے ہژبرانِ نہ بیشہ خدا حافظ تان
آقائے ریحان

پندِ سُودمند

اے پسر گر مرا کنی پسری
بندگی کن بہ مردم ہُنری
بے ہُنر چوں درخت بید بود
با ہنر چوں درخت بار وری
باپیت کند و سوخت در آتش
چوں نہ شاخ و نہ سایہ نہ ثمری
ذی خرد، گام زن ز بے خردی
ذی خبر، راہ جو ز بے خبری

ل (ہژبران نہ بیشہ) جنگل کے شکاری شیر
ل۲ (گام زن) الگ ہٹ جا +
ل۳ (راہ جو) راستہ بدل دے +

بہ ہنر آدمی شود زندہ
کہ ہماں مردن است بے ہنری
چوں[1] زر اندودہ نقش گاؤ خر است
بے ہنر پوشد ار قبائے زری
خویشتن را پیمبری خوش کن
اگر از دودۂ پیامبری
راہ چوبیں[2] پدر اگر نروی
بخشش ناخوب و ناخلف[3] پسری
پسری کن مرا بہ علم و ہنر
تا کنم نیز من ترا پدری
ما سفر کردہ و جہاں دیدہ
تو نہ رفتہ رہے و نو سفری
از پے ما بپو[4] کہ ہر کہ نکرد
راہروی کسے نکرد راہبری
راہِ خیرہ[5] سراں مپو کہ زیاں
بینی از سرکشی و خیرہ سری

---

[1] (چوں زر اندودہ ... خر است) گدھے اور گائے کی طلائی تصویر کی مانند ہے ۔ [2] (چوبیں پدر) باپ کی مانند ۔ [3] (ناخلف) بیوقوف ۔ [4] (بہ پو) چل ۔ [5] (خیرہ سر) احمق - بیوقوف

آدمی را به[1] عقل و هوش و خرد
بندگی کرده اند دیو و پری
حیلهٔ چه و راستی بنود
تا نگردی بگرد حیله وری
دو جهان از برائے تو کردند
که تو از دو جهان عزیز تری
از دو گیتی فزوں بود معنات
گرچه بسیار خرد و مختصری
همه گیتی بسوئے تو رہ سپر است
که تو سوئے خدائے رہ سپری

حاجی مرزا حبیب

تبریک تاسیس مجلس ملّی

شاد باش اے "مجلس ملی"[2] کہ ہم عنقریب
از تو آید درد ملت را درایں دوراں طبیب

---

[1] (به عقل ... خرد) عقل کی وجہ سے۔
[2] (مجلس ملی) ایرانی پارلیمنٹ۔

شاد باش اے "مجلس ملی" کہ از تو چیرہ[1] گشت
سور[2] مسجد بر کلیسا نور قرآن بر صلیب

شاد باش اے "مجلس ملی" کہ باشد مر ترا
شرع پشتیبان و دولت حافظ و ملت نقیب

شاد باش اے "مجلس ملی" کہ ہستی بے گزاف
آسمانِ مہر و ماہ و زہرہ و کفت[3] الخضیب

شاد باش اے "مجلس ملی" کہ از تائید تو
عاشق بیچارہ شد آسودہ از جورِ رقیب

چشم ہا را روے حوری کام ہا را طعم شہد
گوش ہا را بانگِ رود[4] مغز ہا را بوے طیب

تا تو بر پای در این کشور نہ رنجد آشنا
تا تو بر جای در این سامان نہ فرساید[5] غریب

کس نباشد زین سپس از جورِ دیوان[6] در شکنج
کس نماند زین سپس از عدلِ سلطان بے نصیب

نالۂ مظلوم آید تا بہ تختِ شہر یار
حالتِ بیمار گردد آشکارا بر طبیب

---

[1] (چیرہ گشت) غالب آگیا ۔ [2] (سور مسجد) مسجد کی عمارت ۔ [3] (کفت الخضیب) بجانب شمال سرخ رنگ کا ستارہ ہے، جس وقت نصف النہار پہ پہنچتا ہے تو دعا کی قبولیت کا وقت ہوتا ہے ۔ [4] (رود) ساز کا تار ۔ [5] (نہ فرساید غریب) مسافر نہ تھکے گا ۔ [6] (دیوان) حکومت ۔

کودکاں راکس نہ ترساند ز شکلِ ہولناک
عاجزاں راکس نہ لرزاند ز فریادِ مہیب
غارہ اندر خاک نشناند طراوت از گہر
غورہ[1] اندر تاک نہ فروشد حلاوت بر زبیب[2]
گول[3] را نبود رقابت با حکیمِ ہوشمند
سفلہ را نتواں عداوت با اصیل و با نجیب
چیرگی کے تواند بعد ازیں دیوِ مرید[4]
پارسائی کے نماید زیں سپس شیخ مریب[5]
بسکہ ظالم را بکشتہ شد خونِ مظلوماں خضاب
بسکہ روئے خستگاں از خونِ دل آمد خضیب
شاہ مظفر دادگر گیتی خدیو کامراں
آنکہ ذاتش مستطاب[6] و خلقتش مستطیب[7]
آنکہ خصمش ہر کجا جنبش کند باشد مصاب[8]
آنکہ رایش ہر کجا تابش کند باشد مصیب[9]

[1] (غورہ) کچا انگور ۔ [2] (زبیب) خشک انگور ۔
[3] (گول) جاہل ۔ [4] (مرید) سرکش ۔
[5] (مریب) شکوہ خور ۔ [6] (مستطاب) اعلیٰ ۔
[7] (مستطیب) عمدہ ۔ [8] (مصاب) گرفتار مصیبت
[9] (مصیب) درست، صحیح ۔

بر رعیت مرحمت فرمود قانونِ اساس[۱]
چوں رعیت را بدل دارد چو فرزنداں حبیب
در نفوسِ خصم قہرش ہمچو نار اندر حطب[۲]
در قلوبِ خلق مہرش ہمچو آب اندر قلیب[۳]
عدلِ ایں شاہ را کرامُ الکاتبیں داند حساب
کارِ ایں شاہ را امیر المؤمنیں[۴] باشد حسیب
خسروا ایزد ترا داد است صدرِ[۵] کارداں
کاسمانے کرد خواہد دولتت را عنقریب
کبک آمد در خرامش کرگس[۶] او افتادہ ماند
بلبل آمد در ترنم زاغ افتاد از نعیب[۷]
اے مشیرُ الدولہ اے دستورِ اعظم ایکہ زاد
نورِ عقل از رائے پاکت ہمچو آتش از لہیب[۸]
پیشِ طبعِ خردہ سنجت ہر گراں آید سبک
نزدِ فکرِ دور بینت ہر بعید آید قریب
شادیٔ شاہ خواستی و آبادیٔ ملکش کہ تو
دردِ ملت را طبیبی رازِ دولت را حبیب

---

۱ (قانونِ اساسی) قیام پارلیمنٹ کا قانون مراد ہے ۔ ۲ (حطب) لکڑی ۔ ۳ (قلیب) کنواں ۔ ۴ (امیر المومنین باشد حسیب) حضرت علیؑ ہی حساب کر سکتے ہیں ۔ ۵ (صدر) صدر اعظم ۔ ۶ (کرگس) گدھ ۔ ۷ (نعیب) کوے کی آواز ۔ ۸ (لہیب) شعلہ ۔

اے سپہداران دیں بادا شما را تا ابد
عونِ[1] حق خیرُالمعین و حفظِ حق نعمُ الرقیب
ادیبُ الممالک

گُلِ پیش[2] رس

بماهِ[3] اسفندار، یک سال، شبید[4]
بتابید بر یا سمین سپید
نه بشکسته هنوز از ستم دست دَے[5]
نه ابرش برافشاند خورشید خوے[6]
گره[7] شد گلوگاهِ بادِ شمال
هوائے[8] وزِم را نکو گشت حال

---

[1] (عونِ حق) امدادِ الٰہی۔ (خیرُالمعین) بہترین مددگار ✦ (حفظِ حق) خدا کی حفاظت۔ (نعم الرقیب) حریف پر غلبہ دینے والی ✦ [2] (پیش رس) وقت سے پہلے کھلنے والا [3] (اسفندار) بارھواں شمسی مہینہ، دسمبر ✦ [4] (شبید) دھوپ ✦ [5] (دَے) جاڑا ✦ [6] (خوے) میل ✦ [7] (گرہ شد... بادِ شمال) بادِ شمال کا گلا بند ہوگیا یعنی خزاں کی ہوا تھم گئی ✦ [8] (وِزم) تیز ہوا ✦

بصد رنگ سیمرغ[1] زریں کلاہ
بزد تیر در چشم اسفند[2] ماہ

گدازید برف و بتابید شید
بجوشید سبزہ بہ جنبید بید

دو دہ[3] روز زاں پیش کاید بہار
فزایندہ خورشید شد گرم کار

بہ دستان[4] خورشید و زرق[5] سپہر
بہارے پدیدار شد، خوب چہر

بہ هر برگ[6] تر سر از شاخ خشک
بر آمد، شد از کیسہ بید مشک

دو سہ روز شب گشت و شب روز شد
گل پیش رس، گلشن افروز شد

نگارید بہار و خدیو چمن
گل یاسمیں زیور انجمن

بہ یک ماہ اوّل پیش اکیام است
بر آمد ز معزو برون شد لپست

[1] (سیمرغ زریں کلاہ) سورج ۔ [2] (اسفند ماہ) سردی کا مہینہ ۔
[3] (دو دہ روز) چند روز ۔ [4] (دستان) مکر ۔
[5] (زرق) فریب ۔ [6] (برگ) کونپل ۔

بہ خندید بر چہر خورشید، روز[1]
بہ شب خفت پیش مہ دلفروز
گماں برد مسکین کہ خورشید و ماہ
بر او مہر ورزند، بیگاہ گاہ
ندانست کابدوں[2] نہ ہنگام اوست
کہ بر جائے مے زہر در جام اوست

بناگہ طبیعت[3] بر آمد ز خواب
ز و خفت خورشید و پر شد سحاب
بغرید باد از بر کوہسار
بیفتاد نازو[4] و خم شد چنار
زمانہ خنک طبعی آغاز کرد
طبیعت بہ سردی سخن ساز کرد
بیفتاد برف و بیفسرد جوئے
سیاہ زاغ[5] در باغ شد بذلہ گوئے

[1] (روز) یعنی بہ روز، دن کے وقت ۔ [2] (کابدوں) اس وقت ۔
[3] (طبیعت) نیچر ۔ [4] (نازو) چیل کا درخت ۔
[5] (سیاہ زاغ) سرد ملکوں میں جاڑے میں ایک قسم کا کوا کالے رنگ کا ہوتا ہے ۔

سراسر بیفسرد و پژمرد باغ
ہماں پیش رس گوہر شب چراغ
شکر خندہ نازش بہ سنج لباں
بیفسردہ وشناختش اندر دہاں
چنیں است پاداش زود آمدن
بامید باطل فرود آمدن

من آں پیش رس غنچۂ تازہ ام
کہ ہر جا رسید است آوازہ ام
من آں نوگل برگ جاں خوردہ ام
بہ غفلت فریب جہاں خوردہ ام
سبک راہِ صد سالہ پیمودہ ام
بہ بیگاہ رخسار بنمودہ ام
بچوں گرمیٔ روز بشگفتہ ام
ز دم سردیٔ شب بچوں خفتہ ام
ز بے آبیٔ عرفت پژمردہ ام
ز سرمائے عادات افسردہ ام

لہ (ز بے آبیٔ عرفت) رسم و رواج کی بے حیائی سے

نه بوده در ایام یک روز شاد
نه خندیده در باغ یک بامداد
آقاے بهار

این چرا و آں چرا

جوهرِ قدسی نهفته رخ در آب و گل چرا؟
مرغِ روحانی به تیغِ دیو و دد بسمل چرا؟
قلبِ مومن عرشِ رحمان است و منزل گاهِ حق
خیلِ شیطاں را به ناحق ره در این منزل چرا؟
محفلِ قدس و مقامِ انس و مرآتِ شهود
صورتِ وهم و هوا را جا در این محفل چرا؟
تکیه زن بر مسندِ جم نا سزاوار آهرمن[1]!
جلوه گر در صورتِ حق معنیِ باطل چرا؟
چوں به امرِ حق بود اقبال و ادبارِ عقول
این یکے مدبر[2] چرا واں دیگرے مقبل[3] چرا؟
آشنایانِ معانی غرقه در دریا و ما
مانده از صورت پرستی[4] بر لبِ ساحل چرا؟

---

۱ (آهرمن) شیطان ۲ (مدبر) بدبخت ۳ (مقبل) کامیاب
۴ (صورت پرستی) ظاهر پرستی

شیخ را از گفتگو چوں مطلبے حاصل نشد
حرف بے معنیٰ چرا تکرار بے حاصل چرا؟
ناقصے کامل نہ گشت و سالکے واصل نشد
دعوئ بیہودہ و تطویل[1] لاطایل چرا؟

شیخ ہادی برجندی

ایں چیست و آں چیست

اے حقیقت پژوہ دانشور
سخنے گویمت بہ سنج و بہ خر
گر شناسی کہ ہیچ نشناسی
بایدت گفت مرد دانشور
سے نہ بینی و کہ خود نے بینی
باصر خویش را بہ ہیچ بصر
بینی، و دیدہ را نہ دید ستی
دانی، و نیستت نہ ہوش خبر

---

[1] (تطویل لاطایل) بے فائدہ طول دینا۔

نہ بہ دانش رہست کہ دانش چیست
نہ بہ فکرت رہے کہ چیست نگر
مغز چونست و چوں و چہ دانش
عقل چونست و چوں کشاید در
در دولت ایں شارع روشن چیست
وز چہ گہ صافی است و گاہ کدر
خویش را باطراز عقل بہ سنج[۱]
ریش[۲] مفروش و ریشخند مخر
کانکہ[۳] بستایدت بہ دانائی
دم گاوے فزودہ بر سر خر
اگر از خویش آگہی بر گوے
کہ[۴] کہ ای، وز کجا شدی ایدر؟
ایں فلک را کہ نیستش بن و سقف
ویں فضا را کہ نیستش سر و در

---

۱ (باطراز عقل بہ سنج) عقل کے قاعدے سے جانچ ۔
۲ (ریش مفروش) بے عقلی نہ کر ۔
۳ (کانکہ ...... دانائی) (دم گاوے ...... بر سر خر) اگر کوئی تیری دانائی کی تعریف کرے تو سمجھ لے کہ اس نے گدھے کے سر پہ گائے کی دم لگادی ۔ ۴ (کہ ، کہ ای) کہ کیستی یعنی تو کون ہے ۔

چوں بر افراشتند بے تہ و بُن؟
چوں برافراختند بے در و سر؟
ویں ہمہ قلت و اختلاف از چیست؟
در نژاد و نہادِ نوعِ بشر
ایں چرا دل بداد داد و دہش؟
واں چرا تن بہ بوک[1] داد و مگر؟
او چہ خوردہ کہ پُردل[2] است چو شیر؟
تو چہ خوردی کہ بُزدلی چوں خر؟
او ز گلخان چگونہ گلبن کرد؟
تو بہ گلبن چہ سال زدی آذر؟
ہادیا ایں سخن ندارد بُن
چوں نداری ہنر مدوز و مدر
سیخ ہادی برجندی

خوشبخت زارع[3]

دانی از جملۂ مخلوق کہ خوش بخت تر است؟
آنکہ آسودہ و آزادہ بہ آرد نفسے

---

[1] (بوک و مگر) شاید اور کیا ۔ [2] (پُردل) بہادر ۔ [3] (زارع) کاشتکار ۔

زار ے مسکن او دشت و بیابان و بیلع
نه چو شهری که کند جاے به کنج قفسے
بادلِ شاد و تنِ سالم و بازوے قوی
کسب روزی کند و چشم ندارد ز کسے
از همه ملک جهان مالک یک مزرعهٔ
که بدست آرد ازاں گندم و ماش و عدسے[1]
چند فرزند بدو داده خداوند جهاں
که بود روشنش از دیدنِ شاں، دیده بسے
بر درِ خانهٔ شاہان و امیرانِ جہاں
به همه عمر نبوده است ورا ملتمسے
قلبش از آئینه صافی تر و از بنت پاک
کفر داند که بیازارد و مور و مگسے
نه کسش مدعی و نه او باکس[2] طرف است
نه ورا ترس ز دزدے و نه بیم از عسسے[3]
به چنیں زندگی فارغ و شاکر شب و روز
نه ورا در دل آزے و نه در سر ہوسے
ابو القاسم الحسینی

---

[1] (عدس) مسور ＋ [2] (نه او ... طرف است) نہ وہ کسی کا حریف ہے ＋ [3] (عسس) راتکو گشت لگاکر رعایا کی خبر رکھنے والا افسر ＋

مردِ دیندار کیست؟

خود پرستی و حق پرستی را
اے خرد مند فرق بسیار است
سخت آساں شود بلطفِ خدا
راہِ حق گرچہ سخت دشوار است
رہ نیارد بہ سوئے حضرتِ حق
بُرد، ہر کس کہ مردم آزار است
تو و خلقِ خدا اگر بیزار
باشی، از تو خدائے بیزار است
دل بدست آر تا بزرگ شوی
کہ بزرگی نہ زانِ دستار است
شیخ مردم فریب با دستار
چوں ستورِ[1] گسستہ افسار است
عالمِ بے عمل بہ نصِّ[2] کتاب
خر بود کِش بدوش اسفار[3] است

[1] (ستور گسستہ افسار) بے لگام گھوڑا۔
[2] (بہ نصِّ کتاب) آیات قرآنی کے مطابق۔ [3] (اسفار) بوجھ۔

کارِ خر روز و شب بہ نادانی
حملِ اسفار[1] و طئ اَسفار است

بندۂ پیر مے فروشاں باش
کہ ہمارہ[2] درست کردار است

شیخ را خونِ مالکِ دینار
کم بہا تر ز عشرِ[3] دینار است

دل بہ دینار مے فروشد، و خلق
بہ گماں کہ مردِ دیندار است

مردِ دیندار کیست؟ آنکس، کو
خوب کردار و راست گفتار است

مرزا حبیب اللہ

---

[1] (اَسفار) سفر کی جمع۔ [2] (ہمارہ) ہمیشہ۔
[3] (عشر دینار) دینار کا دسواں حصّہ۔

رشتۂ گہر

عمرت اے خواجہ گرچہ در گذر است
بیباک بشمر کہ چوں درست[1] زر است
گر درست زرت عزیز بود
بخدا عمر از اں عزیز تر است
خواجہ چوں سیم و زر شمار کند
عمر وے نیز در خور شمر است
نیمے از عمر نا شمار گذشت
خواجہ در فکر نیمۂ دگر است
ایں گرانمایہ عمر را ہر کس
خوار[2] مایہ گرفت بے ہنر است
مرد بیدار دل چنیں داند
کہ بہ کیہنی ہمارہ[3] در سفر است

[1] (درست زر است) پہلے زمانے میں طلائی اور نقرئی سکوں کو آدھا تہائی اور چوتھائی حصوں میں کاٹ کر کام میں لاتے تھے اس لئے مکمل یا سالم سکے کو "درست" کہتے تھے۔ سعدی کا قول ہے ع
درستے دو در آستینش نہاد

[2] (خوار مایہ گرفت) کم قیمت یعنی حقیر سمجھا ۔ [3] (ہمارہ) ہمیشہ ۔

دُنیا اش راه و آخرت منزل
سُوے منزل ہمیشہ راہ رپہر است
نفسش گام و ساعتش فرسخ[1]
ہر شب و روز منزلِ دگر است
وقت را سیف قاطع آورده اند
کہ ز تیغ بُرنده تیز تر است
قطع اعمار آدمی را وقت
بہ مثل ہمچو صارم ذکر[2] است
چہ بود فرق آدمی ز ستور ؟
آدمیت اگر بہ خواب و خور است
از خور و خواب ہر کہ آدمی است
آدمی شمرُش کہ گاو و خر است
ایں ہمہ بار چوں بدوش کشد ؟
خواجۂ بے خرد کہ یک نفر است
دلے و صد ہزار گوں تشویش
سرے و صد ہزار گوں خطر است

[1] (فرسخ) پونے چار میل کا ایک فرسخ ۔
[2] (صارم ذکر است) تیغ فولادی ہے ۔

در دلش هرچه بگذرد آشفت[1] است
بر لبش هرچه مے رود آگر است

دل مخواں کارخ لیست و لعل است ایں
سر مگو کوئے پوکرہ[2] و گر است

نہ دل است اینکہ صد خرابہ دہ است
نہ سر است اینکہ یک طویلہ خراست

ایں سخن خوار[3] مایہ، سست مگیر
کہ سخن نیست رشتۂ گہر است

من چو ابرستم، ایں سخن باراں
تو صدف باش، گفتنا ارشہ گراست

بندۂ پیر مے فروشستم
کہ گدائیش گدائے معتبر است

خواجہ باآں بزرگی دستار
ہمتش سخت خرد و مختصر است

نہ شنید است، باہمہ دانش
ایں سخن کز لب پیامبر است

۱۔ (آشفتا) رنج ۔

۲۔ (پوکرہ) شاید ادراکیا ۔ ۳۔ (خوار مایہ) حقیر ۔

علم چوں با عمل نشد آشنا
بے عمل چوں درخت بے ثمر است

باغباں افگند بہ سوختنش
ہر کجا شاخ کش نہ بار ور است

ہر کجا بارگاہ میر و وزیر
شیخ دایم چو حلقہ اش بہ در است

بس فرو بردہ لقمہ ہائے حرام
لیس لہ دعا رنش نماز را اثر است

حسن سبزواری

غزل

ہر شب من و دل تا سحر در گوشۂ ویرانہ ہا
داریم از دیوانگی با یک دگر افسانہ ہا

اندر شمار بیدلاں در جلوۂ بے حاصلاں
نے در حساب عاقلاں نے در خور فرزانہ ہا

لہ دلش دعا) نہ دعایش را، نہ اس کی دعا
ہیں *

از خانماں آوارہ ہا در دو جہاں بیکارہ ہا
از درد و غم بیچارہ ہا از عقل و دیں بیگانہ ہا
از سینہ بردہ کینہ ہا آئینہ کردہ سینہ ہا[1]
دیدہ در آں آئینہ ہا عکسِ رُخِ جانانہ ہا
سنگِ ملامت خوردہ ہا از کودکاں آزردہ ہا
تن[2] زندہ ہا دل مردہ ہا فرزانہ ہا دیوانہ ہا
پیرُہ پارہ خویش از خویشتن بگسیختہ از ما و من
کردہ سفرہا در وطن اندر درونِ خانہ ہا
مے در پئے اندیشہ ہا سے در خیالِ پیشہ ہا
چوں شیر ہا در بیشہ ہا چوں مورہا در[3] لانہ ہا
چوں گُل فروزاں در چمن چوں شمع سوزاں در لگن
بر گردِ شاں صد انجمن پر سوختہ پروانہ ہا
رخشاں چو ماہ و مشتری زیں گنبدِ نیلوفری
تاباں چو مہرِ خاوری از روزنِ کاشانہ ہا
مستت از مئے مینائے دل بنہادہ سر در پائے دل
آوردہ از دریائے دل بیروں بسے دُردانہ ہا

[1] (از سینہ بردہ کینہ ہا) سینے سے کینہ نکال کر۔
[2] (تن زندہ ہا دل مردہ ہا) جن کا تن ظاہراً زندہ ہے اور جنہوں نے اپنا دل دنیاوی خواہشات سے مار رکھا ہے۔ [3] (لانہ) گھونسلا۔

گاہے ستادہ چوں کدو از مے لبالب تاگلو
گاہے فتادہ چوں سبو لب برلب پیمانہ ہا

دیگر

ہردم بشارت ہائے دل از ہاتفِ جاں میرسد
ہرکس کہ از جاں بگذرد آخر بجاناں میرسد
یک دم میاسا روز و شب مردی بجو دردِ طلب
چوں جاں ز درد آید بلب ناگاہ درماں میرسد
راہ گر دراز آید ترا نشیب و فراز آید ترا
چوں ترکتاز آید ترا آخر بپایاں میرسد
ایں[۱] خانہ چوں ویراں شود معمور و آباداں شود
ایں سرچہ بے ساماں شود ناگاہ بہ ساماں میرسد
اندیشہ و اندوہ و غم رنج و تعب درد والم
ہریک نہد در دل قدم با حکم و فرماں میرسد
بر دل اگر بارے بود ، بارِ غمِ یارے بود
در پا اگر خارے بود خار از گلستاں میرسد

مرزا حبیب

---

[۱] (ایں خانہ) سے مراد دل ہے (چوں ویراں شود) جب دنیاوی خواہشات سے خالی ہو جائے +

غزلیاتِ آقائے "فرخیؔ" طہرانی

زبس از روزگارِ سخت و بختِ سُست دلتنگم
بہ[1] سختی متصل با روزگار و بخت در جنگم

دو رنگی چوں پسند آید بہ چشمِ مردمِ دنیا
بغیرِ خونِ دل خوردن چہ سازم من کہ یک رنگم

منم آں مرغِ دل خستہ، شکستہ بال و پر بستہ
کہ دستِ آسماں دایم ز اختر مے زند سنگم

بگو با عارف[2] و عامی، سپردم جاں بہ ناکامی
گذشتم از نکو نامی، کنوں[3] آمادۂ ننگم

خوشم با ایں تہی دستی بلندی جویم از پستی
نہ در سر شورِ دیہیم نہ بر دل مہرِ اورنگم

---

[1] (بہ سختی متصل... در جنگم) متصل یعنی متواتر (بہ سختی در جنگم) سخت جنگ میں مشغول ہوں ٭

[2] (عارف و عامی) دانا اور نادان

[3] (کنون آمادۂ ننگم) اب میں رسوائی پر تل گیا ہوں ٭

از جورِ چرخِ کج روش وز دستِ بختِ واژگوں
دارم دل و چشم عجب ایں جائے غم آں جوئے خوں

دوش از تصادُف[1] شیخ و من بودیم دریک انجمن
کردیم از ہر در سخن اُو از جناں من از جنوں

از اشکِ خویش دل خوشم وز آہِ دل منت کشم
دایم درآب و آتشم ہم از بروں ہم از دروں

مے دید اگر خسرو چو من رخسارِ آں شیریں دہن
مے کند ہیچو کوہ کن با نوکِ مژگاں بے[2] ستوں

در ایں طریق پر خطر گم گشتہ خضر راہبر
اے[3] دل تو چوں سازی دگر؟ بے راستہا بے رہنموں

چوں ز شہر آں شاہدِ شیریں شمایل میرود
در قفایش کارواں در کارواں دل میرود

ہیچو کز دنبالِ اُو وادی بہ وادی چشم رفت
پیش پیشش اشک ہم منزل بہ منزل میرود

دل اگر دیوانہ نبود الفتش با زلف چیست

---

[1] (از تصادُف) اتفاق سے +

[2] (بے ستوں) کوہِ بے ستوں +

[3] (اے دل ... دگر؟) اے دل اس حالت میں تو کیا کریگا +

کے بہ پائے خویش عاقل در سلاسل میرود
چوں بہ باطن در جہاں بنود وجودے غیر حق
حق بود آں ہم کہ در ظاہر بہ باطل میرود؟
یا رب ایں مقتولِ عشق از چیست کز راہِ وفا
سر بکف بگرفتہ استقبالِ قاتل میرود؟
کوئے لیلےٰ بس خطرناک است زانجا تا بہ حشر
ہیچو مجنوں باز گردد ہر چہ عاقل میرود

فرخی

تمام شد

غلام محمد کاتب پری محل لاہور

بجگلانی الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام بابو نظام الدین پرنٹر چھپی۔